

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

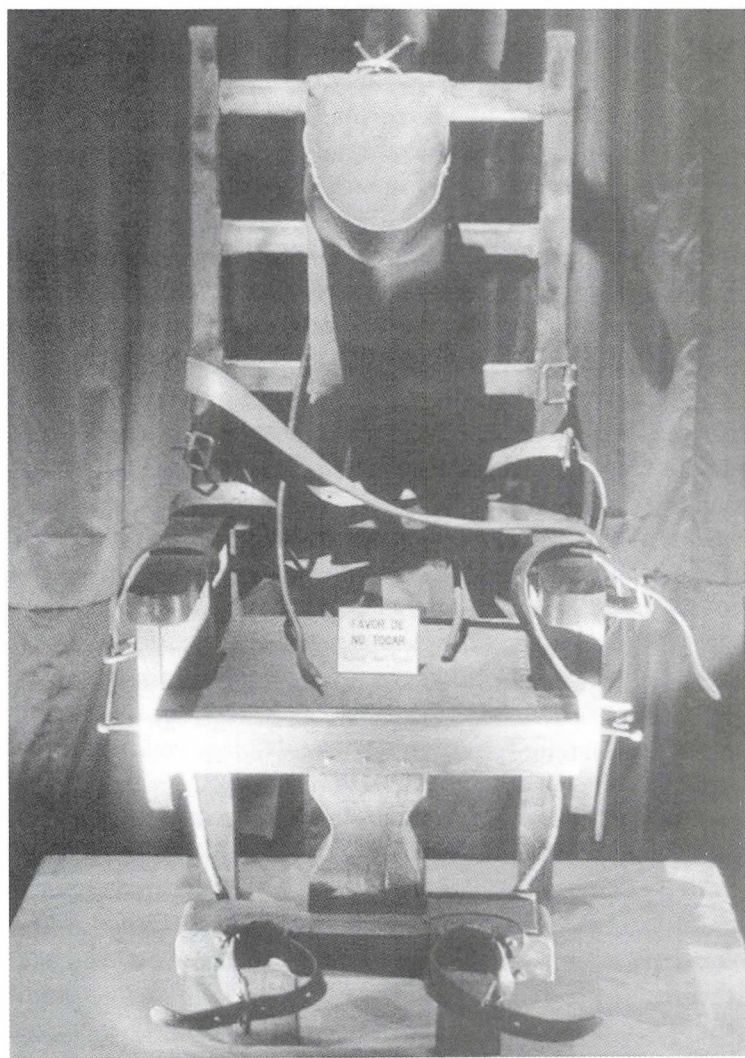
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

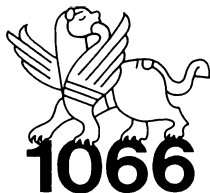

31. årgang nr. 3 2001

November

Tidsskrift for historie

Tidsskrift for historie

Adresse

c/o Institut for Historie
Njalsgade 102, 2300 København S
Giro 4 18 85 51

Ansvarshavende redaktør

Birgitte Holten, ph.d., Center for Virksomhedshistorie, Handelshøjskolen i København, 2200 København N
e-mail: holten@hum.ku.dk

Anmeldelsesredaktør

Juliane Engelhardt
e-mail: juliane@hum.ku.dk

Layout- & billedredaktion

Pelle Larsen
e-mail: pelle_larsen@hotmail.com

Redaktion

Benjamin Asmussen, Michael Bregnsbo, Juliane Engelhardt, Michael Gelting, Anne Katri-
ne Gjerløff, Birgitte Holten, Kirsten Kvist, Pelle
Larsen, Rasmus Mariager, Camilla Mord-
horst, Mia Münster-Swendsen, Sniff Nexø, Chri-
stian Nicolaisen

Ekspedition

Sniff Andersen Nexø
Flørsgade 7, 4. tv.
2200 København N
e-mail: s.nexoe@pubhealth.ku.dk

Priser

31. årgang:
Abonnement 4 numre kr. 185,-
Institutionsabonnement kr. 200,-
Udenlandske abonnenter kr. 200,-
Introduktionstilbud for
studerende kr. 100,-
Løssalg pr. nummer kr. 50,-
Ældre årg. pr. nummer kr. 25,-

Tryk

Sat med New Caledonia Semi Bold 10,7 pkt.
Kandrup Bogtrykkeri, København
ISSN 0106-0627
Alle henvendelser vedr. adresseændring o.l.
bedes rettet direkte til postvæsenet.
Eftertryk tilladt i uddrag, forudsat tydelig
kildeangivelse.

31. årgang nr. 3, november 2001

Inga Floto

Fra ritual til procedure
– Træk af dødsstraffens kulturhistorie 3

Michael Kaznelson

Stalins jøder
– En analyse af den jødiske antifascistiske komité, 1941-1948 13

Anmeldelser

*Kristian Dalgaard m.fl. (red.): Mellem Hav og Hede. Land-
skab og bebyggelse i Ulfborg herred indtil 1700*
(Karsten Gabrielsen) 23

*Erik Gøbel: De styrede rigerne. Embedsmændene i den dansk-
norske civile administration 1660-1814*
(Peter Henningsen) 24

*Martin Schwarz Lausten: De fromme og jøderne. Holdninger
til jødedom og jøder i Danmark i pietismens tid (1700-1760)*
(Michael Bregnsbo) 25

*Tim Knudsen (red.): Den nordiske protestantisme og velfærds-
staten*
(Jens Rasmussen) 27

*Regin Schmidt: Red Scare. FBI and the Origins of Anticommun-
ism in the United States*
(Kaj Verner Nielsen) 28

Peter Birkelund: De loyale oprørere
(Aage Trommer) 30

Redaktionen

1066. Tidsskrift for historie fylder 30 år 31

Mia Münster-Swendsen

Homo Academicus (III): bagsiden

Redaktionen beklager

Nogle abonnenter har modtaget et eksemplar af 31. årgang nr. 2, hvor
side 33-40 var trykt to gange på bekostning af side 17-32. Ved henven-
delse til redaktionen vil man modtage et eksemplar uden denne fejl.
I samme nummer var noterne til Henry Andreasens artikel behæftet
med en række fejl i forbindelse med de polske tegn. Dette beklages.

Forsideillustration

Den elektriske stol, foto af Michael Daugaard. (Billedhuset 2. Maj).

1066 henvender sig til alle historisk interesserede. Tidsskriftet indeholder artikler og anmeldelser om dansk og international historie, og stofvalget spænder fra oldtiden til samtidshistoriske begivenheder. 1066 ser det som en særlig opgave at viderebringe resultaterne af kandidatspecialer og ph.d.-afhandlinger. Tidsskriftet udkommer fire gange årligt og udgives med støtte fra Kulturministeriets bevilling til almentkulturelle tidsskrifter.

Fra ritual til procedure

Træk af dødsstraffens kulturhistorie

Artiklen diskuterer sækulariseringens konsekvenser for dødsstraffen og hævder, at resultatet blev en legitimitetskriser for selve straffen, som gav sig udslag i en jagt på stadig mere videnskabelige og humane aflivningsmetoder, der dog ikke formåede at løse krisens grundlæggende problem: Kan mennesket slå ihjel i menneskets navn og bevare sin menneskelighed?

Af Inga Floto, professor, dr. phil., Institut for Historie, Københavns Universitet.

I straffenes historie udgør nogle få årtier på begge sider af år 1800 det store vendepunkt. Et straffesystem, der var baseret på pinefulde og lemlæstende korporlige straffe, blev afløst af et straffesystem, der var baseret på indespærring. Straffens formål blev ikke mere opfattet som alene afskrækkelse, gengældelse og soning, men også som forbedring, og fængslet overtog skafottets plads som straffens ikon. Den historie er ofte blevet fortalt som en sejr for fremskridt, humanitet og civilisation, men i takt med fremskridtsfortællingens sammenbrud er også denne opbyggelige historie bragt i miskredit. Nu fortælles straffenes historie ud fra et moderniseringsperspektiv, hvor moderne ikke nødvendigvis er at opfatte som et plusord. Dødsstraffen indtager i denne udvikling en særlig plads, fordi den på én gang er deltager og ikke deltager. Dødsstraffen blev moderniseret og dens anvendelsesområde indskrænket, men den blev ikke afskaffet, som man kunne have forventet, hvis forbedring nu skulle være straffens fremmeste mål, og det er i virkeligheden først siden 1960'erne, at der for alvor er kommet skred i dødsstraffens afskaffelse både i Europa og på verdensplan.¹

Døden - især en andens død - har altid udøvet en særlig fascination. I vore dage giver færdselsulykker afløb for den samme trang, som tidligere fik folk til at strømme til de offentlige henrettelser. Den klassiske beskrivelse af en sådan henrettelse er givet

af Lord Byron i 1817. Det er samtidig en helt moderne beskrivelse, for Byron er tilskuer, ikke deltager i det ritual, der udspiller sig for hans øjne. Han havde oven i købet taget en kikkert med: "Dagen før jeg forlod Rom, så jeg tre røvere blive guillotinerede - ceremonien - inklusive de maskerede præster - de halvnøgne bødler - forbryderne med bind for øjnene - den sorte Kristus & hans banner - skafottet - soldaterne - den langsomme procession - & øksens hurtige raslen og tunge fald - blodets sprøjten - & fremvisningen af de uhyggelige hoveder - gør alt i alt større indtryk end den vulgære, tarvelige og beskidte faldlem & den hundeaftige dødsdanskamp ofrene må lide i det engelske retssystem. To af disse mænd - opførte sig roligt nok - men den første af de tre - døde med stor rædsel og tøven - det var meget forfærdeligt - han ville ikke lægge sig ned - så var hans hals for stor til åbningen - og præsten var nødt til at drukne hans udråb med endnu højere formaninger - hovedet var af før øjet kunne opfatte slaget - men på grund af et forsøg på at trække hovedet tilbage - selv om det blev holdt fremad ved håret - blev det første hoved skåret af tæt ved ørerne - de andre to blev ekspederet pænere; - det er bedre end den orientalske måde - og (tror jeg) end vore forfædres økse. - Smerten synes ringe - og dog er virkningen for tilskueren - & forberedelsen for forbryderen - meget slående og rystende.

Den første gjorde mig ganske varm og tørstig - og fik mig til at ryste så meget at jeg næppe kunne holde teaterkikkerten (jeg var tæt på - men var besluttet på at se - som man skal se alting en enkelt gang - med opmærksomhed) den anden og tredje (hvilket viser hvor frygteligt hurtigt ting bliver ligegyldige) er jeg ked af at sige ikke havde nogen virkning på mig - som rædsel - skønt jeg ville have reddet dem, hvis jeg kunne”.²

Hvad er det moderne? På det spørgsmål kan der gives mange svar. Men for mig at se er det helt afgørende ved moderniteten, at den repræsenterer en rent sækular tilværelsesfortolkning. Politisk betyder det, at Gud og staten ikke mere gensidigt legitimerer hinanden, og kulturelt bliver konsekvensen, at rationaliteten bliver sejrherren. Den store tyske sociolog, Max Weber, talte om *Die Entzauberung der Welt*, verdens tab af fortryllelse og magi, og så moderniteten som de vestlige samfunds stadig mere omfattende rationalisering og bureaukratisering. I det lys kan man også tolke dødsstraffens historie, man kunne kalde den: Fra ritual til procedure, og min pointe er, at netop denne udvikling afslører, at dødsstraffens moralske legitimitet er i krise.

I 1772 blev Struensee og Brandt dømt for majestætsforbrydelse og henrettet efter Danske Lov 6.4.1, hvori det bl.a. var foreskrevet: “Højre hånd ham levendes afhugges og dernæst hovedet; kroppen parteres og lægges på stejle og hjul, men hovedet med hånden sættes på en stage”. Det blev en barsk affære, der i Harald Langbergs beskrivelse lyder sådan: “Dommen blev oplæst af kongens foged, og skarpretteren, Gottschalk Mühlhausen, trådte frem. Han tog pladen med Brandts grevelige våben og fik af Brandt bekræftet, at det var hans. Så sønderbrød skarpretteren det maledede våben med ordene “Dette ske ikke uden årsag, men efter fortjeneste”. Så trådte [Provst] Hee til igen og spurgte, om Brandt blandt andre grove synder angrede sin majestætsformærmelse. Det

gjorde Brandt: “Jeg beder Gud, kongen og landet om tilgivelse og ønsker blot Christi blods kraft må blive til velsignelse over kongen og landet”. Hee gav ham endnu engang syndsforladelse. ... Brandt tog hurtigt pels, hat, kjole og vest af. Der var opstillet to blokke. I skjorteærmer knælede han ned, lagde hovedet på den ene blok og højre hånd på den anden. Præsten var stadig over ham. Nu skulle der være råbt pardon! Men øksen faldt og huggede højre hånd af Brandt. Så var det altså alvor, “Jesu blod råber for min sjæl!” skreg han. Med næste hug skiltes hovedet fra kroppen. ... Brandts afhuggede hovede blev fremvist for folket. Kroppen blev klædt af. Derefter måtte man overvære, at det dræbte menneskes kønsdele blev afskåret, maven sprættet op og indvoldene udrevet for at blive kastet i en spand. Det endnu varme legeme huggede man så midt over, og hver del blev yderligere skilt ad i to, så der hang en kvart krop ved hver arm og hvert ben. Del for del firedes derefter ned til arbejdsvognen under skafottet”. Struensee måtte se på, bagefter var det hans tur med den eneste forskel, at blokken nu allerede var blodig. Det foregik på Øster Fællede, bagefter blev de parterede kroppe kørt til Vester Fællede, hvor der fra gammel tid havde været galgeplads. De “to hoveder blev sat på høje stager med de afhuggede hænder påsømmet lige under. På fire andre stager var der anbragt vognhjul. To kropdele blev slængt op på hvert hjul. Så var dommen fuldbyrdet efter ord og bogstav”.³

Hvordan skal man fortolke dette ritual? Brandt og Struensee blev dømt for majestætsforbrydelse, *crimen laesae majestatis*, og der er ingen tvivl om, at straffens blodige eksekution var tænkt som en overvældende demonstration af kongens magtfuldkommenhed til skræk og advarsel for alle: Sådan hævner en evævældig konge af Guds nåde enhver krænkelse. Henrettelsesritualet, som det her er beskrevet, er helt klart et politisk ritual, hvor den offentlige henrettelsesceremoni tjener til kongemagt-

Struensee og Brandt på hjul og stejle efter henrettelsen den 28. April 1772. Samtidigt stik. (Inga Floto: Dødsstraffens kulturhistorie, s. 21).

ens forherligelse og folkets afskrækkelse, som Michel Foucault så indgående har analyseret det.⁴ Moderne ritualforskning understreger desuden, at politiske ritualer har som formål at skabe harmoni eller i det mindste forestillingen om harmoni. Gennem ritualet bliver henrettelsen derfor til meget mere end en blot og bar magtdemonstration, den bliver en mobilisering af samfundets solidaritet i form af den fælles udstødelse af lovovertræderen og på én gang en bekræftelse af både Guds og menneskers lov. Øksen føres af et enigt folk, hvis ritualet fungerer efter hensigten.

Men beskrivelsen af henrettelsen afslører tillige, at der var andet og mere på spil. Der er nemlig ikke to, men tre personer på skafottet: Den dømte, bøddelen og præsten. Ligegyldigt hvor man vender blikket hen i 16-1700'tallets Europa og

Nordamerika, kan man iagttage det samme mønster, der understreger, at henrettelsen frem for alt var et religiøst ritual, et kristent ritual. Præsten er med fra først til sidst: I fængslet, hvor forbryderens sjæl ihærdigt bearbejdes med henblik på anger og bodfærdighed. På den trange vej til skafottet, hvor troens lindring og korsets nåde bestandig holdes synderen for øje, og salmesang ofte ledsager hans sidste skridt. Og endelig under selve henrettelsen, hvor syndsbeholdelse og syndsforladelse er ceremoniens højdepunkt og egentlige kerne, mens en opbyggelig prædiken tit afslutter den blodige seance. Det er derfor præstens tilstedeværelse, der må forklares, hvis ritualet for alvor skal forstås. Det handler om skyld, anger, syndsforladelse og soning. Det religiøse er kernen i henrettelsesritualet i alle dets varianter. Forvisningen om sjælens frelse og det evige liv - også for en angrende synder - gør det muligt for staten at legitimere og for folket at acceptere dødsstraffen. Samtidig letter anger, tilgivelse og frelsesforvisning den dømtes sidste svære stunder. Gennem udøvelsen af ritualet fralægger samtlige aktører sig ansvaret og overgiver det til Gud. Uden den religiøse overbygning bliver en henrettelse ikke til at skelne fra et profant mord, og selve dødsstraffens legitimitet er i krise.

Struensee og Brandt blev henrettet i 1772, og det særlige ved netop den henrettelse var, at de henved 30.000 tilskuere ikke brød sig om det blodige syn. Den store forsoning mellem Gud, synder og samfund, som den offentlige lemlæstelse skulle symbolisere og effektuere, gav ikke mere mening. Ritualet havde mistet sin kraft, deltagerne var blevet tilskuere, den rituelle handling var blevet teater, et dødens og skrækkens teater. Richard Evans har analyseret udviklingen i Tyskland og påpeget, at ritualets krise har sin rod i myndighedernes egen tvivl. Frederik II af Preussen omgav sig med fremtrædende jurister, der var påvirket af de franske oplysningsideer, og han gennemførte i

1740'erne og 1750'erne en række straffereformere, der bl.a. omfattede afskaffelse af tortur og indførelse af halshugning i stedet for drukning i en sæk for barnemord, samt ophævelse af dødsstraf for tyveri. Han påbød også at den, der dømtes til radbrækning, skulle stranguleres inden eksekveringen af dommen - men hemmeligt, fordi formålet „ikke var at pine forbryderen, men at gøre et afskrækkende eksempel ud af ham, så det kunne vække andres afsky“. Frederik II mente i øvrigt, at hvis der var færre henrettelser, ville de til gengæld gøre større indtryk. Der var altså tale om en rationalistisk opfattelse af den offentlige afstraffelse som et slags pædagogisk teater med afskrækkende funktion, en opfattelse der var aldeles modsat det ritual, der hidtil havde omgivet henrettelsen. Et ritual der, som vi så, både havde omfattende religiøse implikationer og samtidig fungerede som fællesskabets udstødelse af synderen. Nu blev netop disse elementer opfattet som direkte modproduktive for hensigten.⁵

Betænelighederne hos det reformvenlige bureaukrati blev ikke mindre med årene og var ikke begrænset til Preussen. En debat om præsternes deltagelse i henrettelsesritualet, der udspandt sig i 1780'ernes Hamborg, gik direkte til problemets kerne og påpegede det dybt betænkelige i, at den „uoplyste pøbel“ troede, at den dømte døde i en tilstand af nåde, når formålet var, at hans død skulle virke så afskrækkende som muligt. Debatten afslører det skel, der nu var ved at opstå mellem elite og folkelig kultur, men i sin rent sækulære tilgang til straffen og i sin henvisning til ritualets kerne som „mængdens overtro“, peger den også mod et langt dybere skred. Gud og staten var i færd med at glide fra hinanden, religionen var ved at miste sin legitimerende kraft og et verdensbillede ved at bryde sammen. Den humanitet, der kom til udtryk hos oplysningstænkere som Frederik II, havde ikke sit udspring i medfølelse eller indlevelse i offerets lidelser, men i

rationalitet og nytteværdi. Den fysiske lidelse tjente efter deres mening ikke noget formål, for de forstod ikke det religiøse sprog, lidelsen var en integreret del af.

Frederik II's strafferetsreformer skal ses i lyset af den omfattende debat om strafferetten, der udspillede sig i sidste halvdel af 1700'tallet. Montesquieu og de franske *encyclopedister* var blandt bevægelsens åndelige fædre, men det var en ung italiener ved navn Cesare Beccaria, der kom til at levere dens mest indflydelsesrige kampskrift. *Dei delitti e della pene* udkom i Livorno i 1764 og blev hurtigt oversat til en lang række sprog.⁶ Beccarias syn på straffene er gennemført sækulært, rationalistisk og utilitaristisk, det handler om nytteværdi og effektivitet. Han inddrog også dødsstraffen i sin analyse. Samfundskontrakten er det bærende element i hele hans argumentation, og i hans univers kommer det religiøse ritual til at fremstå som bluff. Netop den sækulære indfaldsvinkel gør det muligt for ham at tænke et samfund uden dødsstraf. Som udgangspunkt for sin undersøgelse af dødsstraffen stiller han spørgsmålet, „om dødsstraf virkelig kan være nyttig og retfærdig under et velorganiseret styre?“ „Med hvilken ret kan menneskene tillade sig at dræbe deres medmennesker? Det kan i hvert fald ikke være den ret, der ligger til grund for suveræniteten og lovgivningen. Lovene er kun summen af meget små andele af hvert enkelt individs personlige frihed. De repræsenterer almenviljen, der er en helhed bestående af enkeltviljerne. Har der nogensinde været nogen, som har villet overlade andre mennesker en ret til at slå ham selv ihjel? Hvordan kan der nogensinde i det meget lille offer, hver enkelt har bragt af sin frihed, ligge et afkald på det største af alle goder, nemlig livet? ... Dødsstraf er altså ikke nogen *ret*. ... Den er derimod en krig, staten fører mod en borger, fordi den finder hans tilintetgørelse nødvendig eller nyttig“. Afskrækkelseselementet, der altid har stået centralt i dødsstrafsargumentationen afviser han med

“erfaringen fra de mange århundreder, hvor dødsstraf aldrig har affholdt beslut-somme mennesker fra at skade samfundet”. Det er efter hans opfattelse “ikke straffens strengthed, men dens længde, der gør størst indtryk på menneskesindet”.

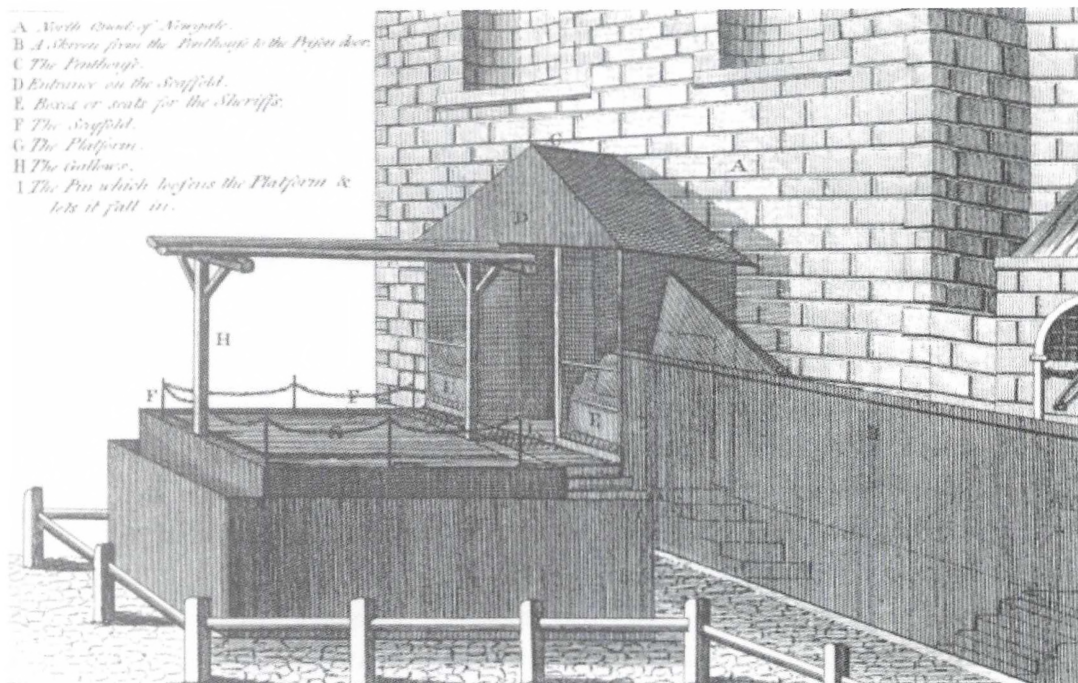
Beccaria kom ikke til at stå alene med sit angreb på dødsstraffen, i den nye republik på den anden side Atlanten indledte amerikaneren Benjamin Rush i 1780'erne og 90'erne sit korstog mod dødsstraffen. Mens det for Beccaria var en sækulariseret samfundsopfattelse baseret på samfunds-kontrakten, der var baggrunden for, at han kunne karakterisere dødsstraffen som „slagtofre til voldsherredømmets umættelige afgud“, var det Rushs republikanisme, der muliggjorde den samme manøvre. Med republikken - den virkeliggjorte samfunds-kontrakt og moderne stat - som våben kunne han i ét hug gøre op med århundreders opfattelse af staten som givet af Gud. De ser altså begge systemet 'udefra', men argumentationen bliver alligevel ikke identisk. Rush afviser kongemagtens guddommelige oprindelse, ja kongemagten i det hele taget, men han afviser ikke Gud: „alle former for monarki er antikristne“, skriver han, men „republikanske regeringsformer er Evangeliets bedste gemme“. Den Gud, han påkalder i sin afvisning af dødsstraffen, er ikke Det gamle Testaments nidkære Gud, der krævede blod for blod, men Evangeliets tilgivende Gud: “Troen på Guds universelle kærlighed til alle skabninger, og at han til sidst vil genrejse alle i salighed, er en *fundamental* sandhed ... Den er grundlaget for *ligheden* mellem mennesker - den afskaffer dødsstraffen for enhver forbrydelse - og forandrer fængsler til omvendelses- og forbedringshuse”.⁷

Dødsstraffens begrundelse i 16-1700-tallets Europa var religiøs. Det centrale bibelcitater er at finde i 1. Mos. 9,6, hvor det hedder: “Den, der udgyder menneskets blod, skal få sit blod udgydt af mennesker. For i sit billede skabte Gud mennesket”. Tænker man dette udsagn igennem, bliver

det klart, at vi her står over for et grundlæggende paradoks: Menneskelivet er så helligt, at kun morderens død er tilstrækkelig straf. Livet er så helligt, at selve denne hellighed må krænkes for at sone krænkelsen af netop denne hellighed. Moseloven tilhører et religiøst univers, og det er ikke op til mennesket at gå i rette med Gud. Paradokset er der, men det ligger i Guds hånd, og ansvaret for henrettelsen er i den sidste ende hans. Med det religiøse verdensbilledes sammenbrud placeres ansvaret hos menneskene selv. Den sækulære humanisme, der er de moderne demokratiske staters grundlag, slipper ikke uden om paradokset. Humanismens kerne, den dybe respekt for mennesket, er i sig selv en sækulær form for helliggørelse af menneskelivet, men med tabet af Gud som øverste instans, stilles det påtrængende spørgsmål: Kan mennesket slå ihjel i *menneskets* navn og bevare sin menneskelighed? Dødsstraffens historie i de sidste 200 år viser, hvor vanskeligt det har været at finde et tilfredsstillende svar på dette spørgsmål.

Den store debat om strafferetten i sidste halvdel af 1700'tallet resulterede i omfattende strafferetsreformer, og selv om reformerne ikke umiddelbart kom til at omfatte dødsstraffens afskaffelse, havde debatten dog vist, at det var muligt at tænke et straffesystem uden dødsstraf, når Gud og øvrighed ikke mere gensidigt legitimerede hinanden. Men samtidig havde en rent sækulær fundering af straffesystemet bragt den offentlige henrettelse i krise, fordi det ritual, der var dens legitimering og rationale, kun gav mening i et religiøst rum. En tvivlende øvrighed og en uregerlig folkemængde med formodede farlige instinkter havde erstattet fællesskabet omkring frelsesværk og udstødelse. Hvis dødsstraffen fortsat skulle opretholdes og bevare sin legitimitet, måtte den undergå forandringer, den måtte moderniseres. En moderne stat måtte også indføre en moderne død.

Den moderne dødsstraf, der blev resultatet, havde som udgangspunkt det

Moderniseringen af de engelske henrettelser i 1783. "The New Drop at Newgate". *Gentleman's Magazine*. Dec. 1783. (Inga Floto: *Dødsstraffens kulturhistorie*, s. 93).

humanitære princip at afskaffe torturen. Metoden skulle desuden være hurtig, effektiv, ensartet og sikker, samt indebære mindst mulig fysisk smerte for delinkventen. Dette kunne opnås på forskellig vis. I England bibeholdt man den traditionelle henrettelsesform, hængning, men forfinede i 1783 metoden ved hjælp af det såkaldte *new drop*, en faldlem, der skulle sikre en hurtig og effektiv eksekution. Den engelske reform indeholdt altså en vis grad af mekanisering, men i Frankrig og senere i USA gik man anderledes rationelt til værks, idet man introducerede veritable henrettelsesmaskiner, guillotinen i 1792 og den elektriske stol i 1890. Hermed var der indskudt et upersonligt, ikke-menneskeligt led mellem bøddel og offer, maskinen overtog ansvaret for selve aflivningen. Når ansvaret ikke længere var Guds, var det tilsyneladende magtpåliggende, at det heller ikke blev menneskets. Bødlens rolle var nu reduceret til at trække i et håndtag eller trykke på en knap. En udvikling der siden er fortsat med gaskamre og injekti-

onsapparater, som det kendes i dagens USA. Mekaniseringen af dødsstraffen blev efterhånden ledsaget af det, man har kaldt en 'privatisering' af selve henrettelsen. Det skal forstås på den måde, at den offentlige procession og det højtidelige ritual nu blev erstattet af en simpel aflivning inden for fængslets mure, kun overværet af nogle få officielle vidner. De amerikanske New Englandstater gik forrest i denne udvikling med Pennsylvania som den første i 1834. I England ophørte de offentlige henrettelser i 1868, i Frankrig først i 1939. Den moderne død blev dermed også en ensom død.

Det er karakteristisk for disse nye tiltag, at de hver gang blev introduceret med den begrundelse, at de ikke alene var mere effektive, men også mere humane end tidligere metoder, og hver gang blev de modtaget i pressen som udtryk for menneskehedens højeste fremskridt. Om den første gaskammerhenrettelse, der fandt sted i staten Nevada i 1924, hed det f.eks. i en lokal avis: "Dette bringer os endnu et skridt væk fra den primitive stat,

hvor vi søger hævn og gengældelse ved at påføre smerte". Da Joseph-Ignace Guillotin i 1789 stillede sit forslag i Nationalforsamlingen om en henrettelsesmaskine, blev det prist af pressen i høje toner for sine humane motiver og høje principper og kaldt "værdigt for den nye orden vi nu er på vej ind i". Og dét skønt Guillotin i flg. et samtidigt referat beskrev maskinens virkning med ordene: "Mekanismen falder som torden; hovedet flyver af; blodet sprøjter; manden er ikke mere". Kun den elektriske stol fik en blandet modtagelse, da den første henrettelse fandt sted i staten New York i 1890. Men det gjorde åbenbart ikke skår i metodens popularitet, og Guvernør Hill udtrykte tilsyneladende flertallets mening, da han anbefalede nedsættelsen af den kommission, der resulterede i den nye henrettelsesmetode, med ordene: "Den nuværende metode at henrette forbrydere ved hængning stammer fra den mørke middelalder, og der kan være grund til at spørge, om ikke nutidens videnskab er i stand til at frembringe mindre barbariske metoder til at tage livet af dem, der er dømt til døden".

Den udvikling, dødsstraffen gennemgik, indskrives sig klart i den rationaliserings- og bureaukratiseringsproces, som Max Weber betragtede som det karakteristiske for moderniteten. Når Weber analyserer de "tekniske fordele ved bureaukratiet" bruger han et ordvalg, der passer som hånd i handske til den moderne dødsstraf: "Nøjagtighed, hurtighed, entydighed, ... kontinuitet, diskretion, ensartethed, ... reduktion af gnidninger og af materielle og personlige omkostninger". Efter Webers opfattelse er bureaukratiets kerne de "forudberegnelige" regler: "Det egenartede ved den moderne kultur, og særlig dens tekniske og økonomiske basis, forlanger netop denne "forudberegnelighed" af udfaldet. Når bureaukratiet er fuldt udviklet, beherskes det også i særlig forstand af princippet om *sine ira ac studio* [uden vrede og lidenskab]. Bureaukratiets egenart ... rendyrkes desto mere, jo mindre

"menneskeligt" det bliver, hvilket her vil sige: Jo mere det lykkes bureaukratiet at udvikle den særlige egenskab, der roses som dets dyd, nemlig at kærlighed, had og alle rent personlige følelser og uberegnelige elementer udskilles af embedsførelsen".⁸ Netop sådan fungerer de moderne aflivningsmetoder, og ud fra denne synsvinkel kan man med fuld ret tale om dehumaniseringen af en proces, der i sit anlæg paradoksalt nok var tænkt som et humanitært fremskridt.

I USA anvendes *den dødelige indsprøjtning* nu i 36 af de 38 stater, der har dødsstraf, samt under den føderale dødsstraf. En anden metode (gas, elektricitet mv.) er dog stadig gældende i 17 af disse stater, enten for domme afsagt før en bestemt dato eller som valgmulighed, men i løbet af få år vil den dødelige indsprøjtning utvivlsomt blive enerådende. Metoden blev - som alle de foregående metoder - indført, fordi den blev anset for at være mere human. Stephen Trombley fremhæver, at den først og fremmest er blevet så populær, fordi der er tale om en medicinsk procedure. Den giver udseende af at være mere 'videnskabelig' end de andre metoder, og den er klinisk. Udstyret er det, man kender fra hospitalsverdenen, intravenøst drop, medikamenter, en bære, medicinsk uddannet personale, desuden får den dømte en beroligende indsprøjtning inden proceduren går i gang. Der sker ingen synlig skade på 'patienten', i teorien falder han bare i søvn - for aldrig at vågne mere. Hele processen foregår slag i slag efter en nøje fastlagt procedure, *the execution protocol*. En henrettelsesprotokol, der minutiøst beskriver, hvad hver enkelt fængselsmedarbejder skal foretage sig i henrettelsens sidste dage, timer og minutter.⁹ Oklahoma var den første stat, der vedtog at indføre den dødelige indsprøjtning som henrettelsesmetode i 1977. Flere stater fulgte hurtigt efter, og den første henrettelse med den ny metode fandt sted i Huntsville fængslet i Texas den 7. december 1982.

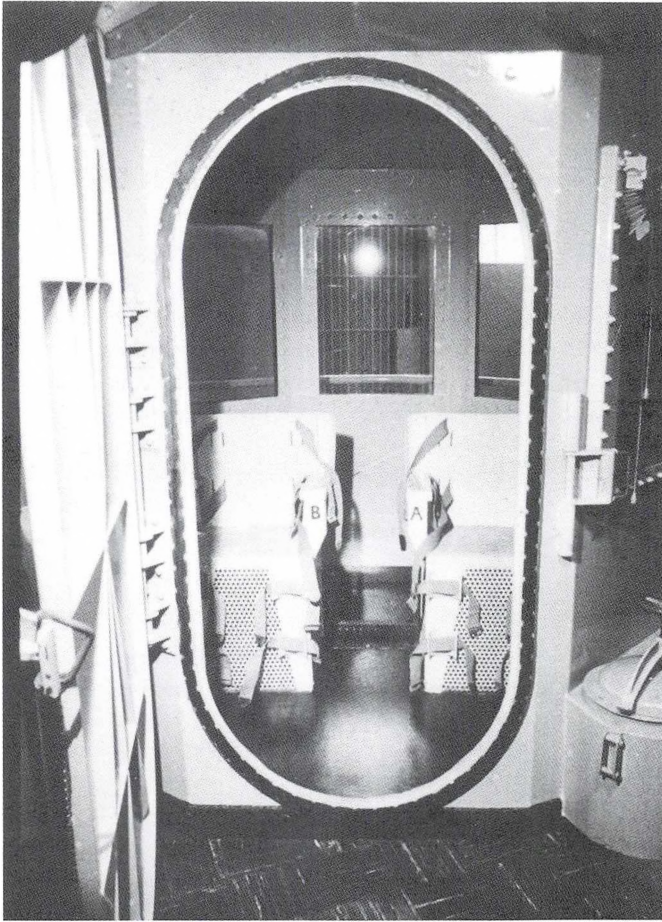
Selve henrettelsen finder sted ved hjælp af en særlig doseringsmaskine. De første henrettelser med den nye metode foregik med manuel dosering af giften, men det gav mange problemer med kvælningsanfald, hoste og kramper. Doseringen er vanskelig, fordi der skal anvendes tre forskellige præparater: natrium pentothal, Pavulon (pancuronium bromid) og kalium klorid. Formålet med maskinen er, at den skal dræbe hurtigt og effektivt og på en måde, der medfører mindst mulig smerte både for den dømte, for bødlerne og for publikum. En indsprøjtning med 10 ml antihistamin en halv time før henrettelsen forhindrer hoste, krampe og kvælningsanfald, og en indsprøjtning med 8 ml 2% natrium pentothal, før fangen bringes ind i henrettelseskammeret, har en beroligende virkning og gør den dømte mere samarbejdsvillig. Det tager nemlig lang tid at forberede aflivningen: Allerede en halv time inden henrettelsen bliver den dømte fastspændt på båret, det intravenøse drop anbringes, og der sendes en saltvandsopløsning igennem, for at den dødelige dosis bagefter lettere kan passere. Selve anbringelsen af droppet kan være en langvarig affære, der kan få forberedelserne til at trække ud og blive en særdeles ubehagelig proces, fordi mange af de dømte er narkomaner, hvor det kan være vanskeligt at finde en vene. Først når forberedelserne er afsluttet, trækkes forhænget fra vinduet og offeret bliver synligt for vidnerne.

Under selve henrettelsen injicerer maskinen først 15 ml 2% natrium pentothal over ti sekunder, fulgt af et minuts pause. Dette medfører bevidstløshed. Derefter injiceres 15 ml pancuronium bromid, fulgt af et halvt minuts pause, og til sidst 15 ml kalium klorid, hvorefter døden skulle indtræde inden for to minutter. Maskinen omfatter et indsprøjtningsskema, der består af otte sprøjter, to sæt af de tre medikamenter og to saltvandsopløsninger (otte indgange, én udgang). Hver af giftsprøjterne er anbragt under et stempel, disse stempler presser giften ud af

sprøjterne i den angivne rækkefølge, når kontrolmodulet aktiveres. Indsprøjtningsskemaet sidder på væggen i henrettelseskammeret, mens kontrolmodulet befinder sig i et tilstødende rum. Kontrolmodulet, der er en kasse på 2 gange 1½ fod, betjenes af to bødler med hver sit kontrolpanel. Når henrettelsen skal begynde, trykker begge bødler på en knap, en computer i maskinen afgør herefter hvilken af de to bødler, der aktiverer processen, og valget slettes straks efter automatisk fra computerens hukommelse. Ansvarer kan ikke placeres.

I en undersøgelse af de moderne amerikanske henrettelser viser Robert Johnson, hvordan eksekutionerne udføres i overensstemmelse med stramt regulerede bureaukratiske procedurer, som det kommer til udtryk i den tidligere omtalte henrettelsesprotokol.¹⁰ Drab og død er elementære foreteelser, der må indkapsles i sterile, men beroligende bureaukratiske rutiner. "Processen er ritualistisk på grund af dens mekaniske præcision, men bureaukratiske henrettelser er ikke ægte ritualer. Ritualer, såvel som bureaukratiske procedurer, giver folk mulighed for at gøre sig fri af deres normale roller. Men i ægte ritualer sker denne frakobling i en højere sags tjeneste - en eller anden form for renselse eller højtideligholdelse - der har en højere mening for fællesskabet [som det var tilfældet i det klassiske henrettelsesritual]. Den bureaukratiske henrettelse er et mål i sig selv, den kender kun sin egen indre logik".

Eksekutionen foregår inden for fængslets mure, og offentligheden spiller ingen rolle under selve henrettelsen, men også den dømte er på en mærkelig måde udenfor, han er til stede mere med legemet end sjælen. Han har siddet i årevis på dødsgangen og ventet på sin skæbne og er død en langsom psykisk død, så følelsesløs underkastelse under bødlen har erstattet den rolige accept af skæbnen. "Langsomt, men uundgåeligt har vi distanceret os fra dødsstraffens realitet. Vi dræber nu effektivt og frem for alt upersonligt - uden

Gaskammeret i San Quentin-fængslet i Californien. (Amnesty International. Danske Afdeling).

hænderne på ansigtsløse bureaukrater. Det hele forekommer formålsløst og absurd og understreger i virkeligheden blot, at dødsstraffens eneste tilbageværende motiv er hævn, simpel hævn.

Som jeg tidligere påpegede, udgør dødsstraffen i sig selv et paradoks, men også dødsstraffens moderne udførelse er paradoksal: Netop fordi det moderne samfund i højere grad end måske noget tidligere samfund er i stand til at værdsætte menneskeligheden hos dem, det straffer, må det undertrykke bevidstheden om denne menneskelighed, ja undertrykke menneskeligheden selv, for at kunne udføre straffen. Det, der samtidig gør dødsstraffen måske mere frygtelig end nogensinde før, er, at den i en moderne sækuler

vrede og lidenskab', som Max Weber udtrykte det - som funktionærer i retfærdighedsbranchen". Men intet samfund, heller ikke fængselsamfundet, kan efter Johnsons opfattelse hente følelsesmæssig næring i henrettelsesprotokollens pseudoritual. Heller ikke den dømte kan finde nogen form for støtte eller se noget formål i det, der sker. Hele hensigten med den moderne bureaukratiske henrettelse er netop at undertrykke alle virkelige menneskelige reaktioner hos fangerne og deres bødler. Menneskelige reaktioner ville nemlig kollidere med den effektive udførelse af dødsstraffen ved at gøre det endnu sværere for bødlerne at slå ihjel. Det er det upersonlige ved den moderne dødsstraf, der gør den så uhyggelig brutal. Selve henrettelsen er totalt lidenskabsløs, den dømte lider en anonym og ensom død i

verden må opfattes som endelig og uigenkaldelig. Lige gyldigt hvor smertefri og upersonlig dødsstraffen end måtte blive, betyder den dog den definitive udslættelse. Det er et ansvar, der kan forekomme ubærligt, måske er det derfor, guvernøren i Florida traditionelt afslutter sin ordre til fængselsinspektøren om at igangsætte henrettelsen med ordene: "God save us all", Gud bevare os alle?

I 16-1700'tallets Europa var dødsstraffen indskrevet i en religiøs verdensopfattelse, der gav den både legitimitet og mening. Med dette verdensbilledes sammenbrud kom dødsstraffens legitimitet i krise, den fremstod nøgen så at sige. Konsekvensen af denne afklædning blev imidlertid ikke, at dødsstraffen blev afskaffet, men at nøgenheden blev skjult. Aflivningen blev flyttet ind bag fængslets skærmende mure, og

dermed afsløredes det samtidig, at dødsstraffen ikke blot var et statens magtsymbol og afskrækkelsesinstrument, men at den tværtimod nød bred folkelig opbakning og tilsyneladende opfyldte helt elementære menneskelige behov for hævn og gengældelse - med eller uden legitimitet. Lovgivernes egen tøven og tvivl afspejles ikke alene i dødsstraffens stadig mere bortgemte og kliniske karakter, men også i dens fortsatte beståen. Det har krævet politisk mod, hver gang dødsstraffen er blevet afskaffet, men samtidig er det blevet stadig sværere for bødderne at slå ihjel. Dødsstraffen præsenterer i den moderne verden et etisk dilemma, som guvernørens ord spidder med isnende klarhed: Kan mennesket slå ihjel i *menneskets* navn og bevare sin menneskelighed? Hans svar var nej.

Inga Floto

¹ Det følgende er i det store og hele identisk med min forelæsning ved 'Fakultetets Forskningsfredage', Københavns Universitet, den 6. april 2001. Foredraget er baseret på min bog: *Dødsstraffens kulturhistorie. Ritualer og metoder 1600-2000*. Museum Tusulanums Forlag 2001, og det er her man må søge den omfattende argumentation og dokumentation. Jeg har dog tilføjet henvisninger i de tilfælde, hvor jeg direkte omtaler andre forfattere ved

navn, men i øvrigt har jeg bibeholdt forelæsningsformen.

² V.A.C. Gatrell: *The Hanging Tree. Execution and the English People 1770-1868*. Oxford University Press Paperback 1996 (1994), s. 249-250. Min oversættelse. - Byron var i øvrigt modstander af dødsstraf.

³ Harald Langberg: *Dødens Teater. Revolutionen 1772*. Gyldendal 1971, s. 88 og s. 110-122.

⁴ Michel Foucault: *Overvågning og straf*. Det lille forlag 1994, s. 47-48.

⁵ Richard Evans: *Rituals of Retribution. Capital Punishment in Germany, 1600-1987*. Penguin Books 1997 (Oxford University Press 1996), s. 118-127.

⁶ Bogen blev første gang oversat til dansk i 1795 af Andreas Christian Alstrup og foreligger nu i en ny oversættelse ved Sven Helles: *Cesare Beccaria. Om forbrydelse og straf & Voltaires Kommentar*. Museum Tusulanums Forlag 1998, citaterne er fra denne udgave.

⁷ Louis P. Masur: *Rites of Execution. Capital Punishment and the Transformation of American Culture, 1776-1865*. Oxford University Press 1989, s. 52-54 og 60-69.

⁸ Max Weber: *Makt og byråkrati. Uvalg og innledning ved Egil Fivelsdal*. Oversatt af Dag Østerberg. Gyldendal Norsk Forlag 1979, s. 126.

⁹ Stephen Trombley: *The Execution Protocol*. Arrow 1993, s. 81-91.

¹⁰ Robert Johnson: *Deathwork. A Study of the Modern Execution Process*. Brooks/Cole Publishing Company 1990, s. 22-28.

Stalins jøder

En analyse af den jødiske antifascistiske komité, 1941-1948

Når der i forbindelse med Den anden Verdenskrig tales om jøderne, tænkes der oftest på de, som døde i Hitler-Tysklands koncentrationslejre. Imidlertid spillede jøderne også en vigtig rolle i Josef Stalins Sovjetunionen - ikke kun som Stalins ofre, men også som hans medhjælpere. I 1941 blev eksempelvis den jødiske antifascistiske komité (JAK) oprettet og underlagt det sovjetiske propaganda- og informationsbureau (sovinformbureau). Den jødiske komité havde til opgave at formidle pro-sovjetisk propaganda, og dens målgruppe var indflydelsesrige jøder i Vesten. Medlemmerne, som for størstepartens vedkommende var intellektuelle, spillede indtil 1948 en central rolle i formidlingen af Sovjetunionens propaganda. I 1948 havde der imidlertid fundet et politisk klimaskifte sted, som blandt andet fik den konsekvens, at den sovjetiske ledelse nedlagde komitéen og indledte en kampagne mod medlemmerne i særdeleshed og de sovjetiske jøder i almindelighed. I denne artikel vil jeg dels analysere JAKs rolle i sin samtid, dels undersøge det stalinistiske regimes forhold til komitéen. Disse problemstillinger bidrager til at belyse det stalinistiske regimes behandling af civilbefolkningen i 1940'erne generelt - en epoke af Stalinæraen, der ikke er blevet undersøgt i samme grad som eksempelvis 1930'ernes store politiske terror.¹

Af Michael Kaznelson, Cand.mag. i russisk, Center for russiske og østeuropæiske studier, Syddansk universitet, Odense

Inden jeg påbegynder analysen af JAKs rolle i Sovjetunionen, er det hensigtsmæssigt at diskutere de kilder, jeg vil gøre brug af. Adgangen til russisk materiale er med Sovjetunionens sammenbrud i 1991 blevet betydelig forbedret. Den umiddelbart målelige effekt har været, at der gennem det seneste årti er blevet udgivet en del afhandlinger, dokumentsamlinger, artikler og biografier baseret på russisk arkivmateriale. Den danske professor, Bent Jensens, værk, *Bjørnen og Haren. Sovjetunionen og Danmark, 1945-1965* (Jensen, 2000), er netop et resultat af disse nye muligheder. For studiet af JAK betød tilgangen til arkiverne, at et storstilet samarbejde mellem vestlige og russiske forskere blev iværksat. Ambitionen var at samle det meste af det eksisterende arkivmateriale om komitéen og udgive det. Det affødte dokumentsamlingen, *Evrejskij Antifasjistskij Komitet v SSSR 1941-1948. Dokumentirovannaja Istorija*, redigeret af Shimon Redlich (Redlich, 1996). Samlin-

gen er righoldig på russiske dokumenter fra såvel stat- som partiarkiverne og må derfor betragtes som velegnet til studiet af JAK. I en russisk anmeldelse af værket fastslås det, at selvom ikke alle dokumenter er medbragt, er de vigtigste dog samlet heri.² Det russiske arkivvæsen er nemlig fortsat meget restriktivt, og det er derfor kun en del af dokumenterne, forskerne kan få adgang til. Eksempelvis er det såkaldte *præsidentarkiv*, hvor Stalins personlige papirer er gemt, fortsat lukket for offentligheden.³

Arkivstudierne har betydet, at en række af de spørgsmål, der tidligere var til debat inden for den akademiske verden, nu bedre kan besvares. Grundet Sovjetunionens lukkethed var der ikke før mulighed for at se den sovjetiske ledelse efter i kortene. Uvisheden affødte, særligt inden for den anglo-amerikanske sovjetforskning, en bitter intellektuel strid om opbygningen af det stalinistiske magtapparat. Groft sagt deler forskningsfeltet sig mellem *totalitaristerne*

og *revisionisterne*.⁴ Opsummeret mener totalitaristerne, at problemerne i det stalinistiske system primært skal forstås gennem personen Josef Stalin, hvorimod revisionisterne betragter dem som et resultat af nogle strukturelle vanskeligheder i magtapparatet. Den britiske historiker, Robert Conquest, indskriver sig blandt andre i det totalitaristiske paradigme. Som en kritik af ham og andre totalitarister kan siges, at de kommer til at tegne et meget firkantet og stereotyp billede af Sovjetunionen ved kun at betragte overgrebene på civilbefolkningen som Stalins værk. Imidlertid mener jeg det vil være forkert helt at afskrive sig totalitarismen. Revisionisterne, der blandt andre tæller den amerikanske historiker, J. Arch Getty, fraskriver nemlig ikke personen Stalin hans betydning, men påpeger blot, at der også var andre magtfaktorer i det stalinistiske system end lige generalsekretæren.⁵ Getty skriver eksempelvis, at det ville være absurd at fratage Stalin sit ansvar: Han var dog trods alt den øverste leder i Sovjetunionen.⁶

Revisionismen har også sine problemer. Eksempelvis har revisionisterne en tendens til at bortforklare og forklejne en del af kynismen i det stalinistiske regime. Getty har blandt andet en teori om, at der var et særligt rituelt sprog i den øverste ledelse i Sovjetunionen, som de ledende personer måtte beherske for at kunne deltage i debatten. Hvis folk ikke talte dette sprog, og eksempelvis nægtede at erkende egne såkaldte ideologiske fejltagelser, blev de udskudt af de andre stalinister. Getty forklarer til dels udrensningerne fra 1936-1938 af fremtrædende personer i Sovjetunionens øverste kadre udfra denne teori. Han går tilmed så vidt som til at sige, at hvis de udskudte blot havde brugt det rituelle sprog, kunne de have overlevet repressionerne mod dem.⁷ Det er muligt, at ritualerne spillede en væsentlig rolle i den sovjetiske ledelse, for retorik var vigtig for den sovjetiske selvforståelse. Imidlertid mener jeg, betydningen af ritualerne bliver tillagt en alt for høj værdi, når de bruges

som eneste forklaring på arrestationerne og likvideringerne af fremtrædende personer i Sovjetunionen. Udrensningerne fra 1936-1938 kan nemlig også forklares som et led i styrkelsen af Stalins position i centralkomiteén. En række af ofrene var Stalins værste politiske modstandere, og deres bortskaffelse var derfor i generalsekretærens interesse.

Personligt vil jeg vurdere, at forklaringen på det sovjetiske system, skal søges et sted midt i mellem de to forskningsparadigmer. Der kan næppe herske tvivl om, at Stalin var om ikke den eneste person af betydning, så dog en helt central skikkelse i det sovjetiske magtapparat. Han var det dog sandsynligvis i kraft af opbakning fra de millioner af embedsmænd spredt ud over det enorme rige, der fyldte rammerne ud.

Litteraturen om JAK

Diskussionen mellem revisionisterne og totalitaristerne er ikke længere så udpræget, som den var fra 1960'erne til 1980'erne. Den er ganske vist langt fra afsluttet, men grænserne er dog mere flydende i dag end tidligere. Det er Michael Parrishs nyere studie af den sovjetiske sikkerhedstjeneste i 1940'erne et udmærket eksempel på. For selvom han indskriver sig i det totalitaristiske paradigme, forholder han sig også kritisk hertil. Diskussionen om Sovjetunionens opbygning har dog ikke afgørende betydning for studiet af forholdet mellem JAK og den sovjetiske ledelse. Hvis der skal søges en uenighed i forskningsparadigmerne inden for dette studieområde, er det snarere om den sovjetiske ledelses forhold til jøderne skal analyseres snævert, som noget unikt, eller i en bredere historisk kontekst. Til dem, der mener at forholdet mellem den sovjetiske ledelse og jøderne var unikt, hører den russiske journalist, Arkadij Vaksberg og kunstneren Aleksandr Borsjtjagovskij. Et af problemerne med deres materiale er, at de stort set intet noteapparat har, hvorved det er vanskeligt at dokumentere deres påstande.

Flere af de forskere, som deltog i redigeringen af den tidligere nævnte

dokumentsamling om komitéens virke, indskriver sig i en bredere kontekst ved studiet af JAK. Det drejer sig blandt andre om hovedredaktøren, Shimon Redlich, og de to russiske forskere, Vadim Dubson og Gennadij Kostyrjtjenko. Redlich er en af specialisterne inden for studiet af JAK. Allerede i 1982 udgav han en solid monografi om komitéen. Den senere dokumentsamling var på mange måder en opfølgning på denne monografi og havde til hensigt at lukke nogle af de sorte huller i studiet af JAK.⁸

Jeg vil også fremhæve Gennadij Kostyrjtjenko, da jeg mener, han er en stor kapacitet inden for studiet af komitéen. Han er i dag ansat ved Ruslands historiske institut ved Ruslands forskerakademi (RAN), men var tidligere medarbejder i kommunistpartiets arkivsamlng i Moskva (RTsKhIDNI). Således har han haft adgang til det meste af det relevante materiale om JAK og har gjort forholdet mellem den sovjetiske ledelse og de sovjetiske jøder til et af sine hovedområder. Af andre forskere, der undersøger JAK indenfor en bredere kontekst, kan også nævnes den israelske professor, Yaacov Ro'i, den russiske forsker, Aleksandr Vajsberg samt den canadiske forsker, Allan L. Kagedan. Jeg vil i denne artikel tilslutte mig den sidste gruppe forskeres bestræbelser på at analysere JAKs rolle i en bredere socio-historisk sammenhæng.

JAK som propagandaorgan

Jeg har nu foretaget en mere generel diskussion om det materiale, jeg anvender til analysen af JAK. I det følgende vil jeg rette min opmærksomhed mod den rolle, som komitéen spillede i Sovjetunionen. Da ambitionen, som sagt, er at trække JAK ind i en bredere kontekst, vil det også være hensigtsmæssigt kort at introducere propagandaens betydningen i det sovjetiske samfund. Propagandaen spillede nemlig en væsentlig rolle i konstruktionen af den sovjetiske selvforståelse. Allerede bolsjevikernes faderskikkelse, Vladimir Lenin,

Komitéens formand, Solomon Mikhoels (1890-1948). Mikhoels var skuespiller og indtil sin død leder af det jødiske statsteater i Moskva. Billedet, taget den 11. januar 1948 i Moskva, er det sidste af Mikhoels. (Shimon Redlich: War, Holocaust and Stalinsm, planche 10).

havde defineret pressens opgave til at ”propagandere, agitere og organisere”.⁹ I propagandaen blev Sovjetunionen fremstillet som det fornuftige, smukke og rigtige trods virkelighedens politiske terror og undertrykkelse af ytrings-, menings- og forsamlingsfrihed.¹⁰ Det var således ikke virkeligheden som den så ud, men som den burde se ud, der skulle videreformidles. JAK var, som sagt, underlagt det sovjetiske informations- og propagandabureau, sovinformbureau og var således en aktiv del af denne forståelsesramme. I komitéens første programerklæring fra 5. februar 1942 skrev JAKs formand, Solomon Mikhoels, og komitéens ansvarshavende sekretær, Sjachno Epstein, at JAKs primære opgave var at: ”Organisere indsamling af

penge, særligt i de forende stater, til indkøb af medikamenter og varme ting til Den røde Hær og den evakuerede befolkning fra de af tyskerne besatte områder”¹¹

At jøderne med fordel kunne bruges i den sovjetiske propaganda, og derved bistå Den røde Hær, skyldtes to ting: For det første kunne det sovjetiske propagandabureau bruge jøderne som bevis på, at der var forskel på Stalin og den antisemitiske Adolf Hitler til trods for, at de to herrer i august 1939 havde indgået en ikke-angrebspagt. For det andet kunne de sovjetiske jøder skaffe nyttige kontakter til indflydelsesrige jøder i især USA. En kontakt, der både skulle bruges til at skaffe økonomiske og materielle midler til Den røde Hær og til at skabe indflydelse på den offentlige mening om Sovjetunionen i Vesten. Interaktionen mellem JAK og de vestlige jøder blev særlig tydelig i 1943, hvor to af JAKs fremtrædende medlemmer blev sendt på en officiel mission til Storbritannien, Canada, Mexico og USA. De to udsendinge var Solomon Mikhoels og digteren, Itsik Fefer. Deres mission var en succes, idet en række fremtrædende vestlige jøder, herunder Albert Einstein, var meget modtagelige over for deres antifascistiske budskab. Einstein var kun én ud af en række jøder, som i de følgende år blev brugt som et pro-sovjetisk instrument i Vesten.¹²

JAKs udenlandske kontakter

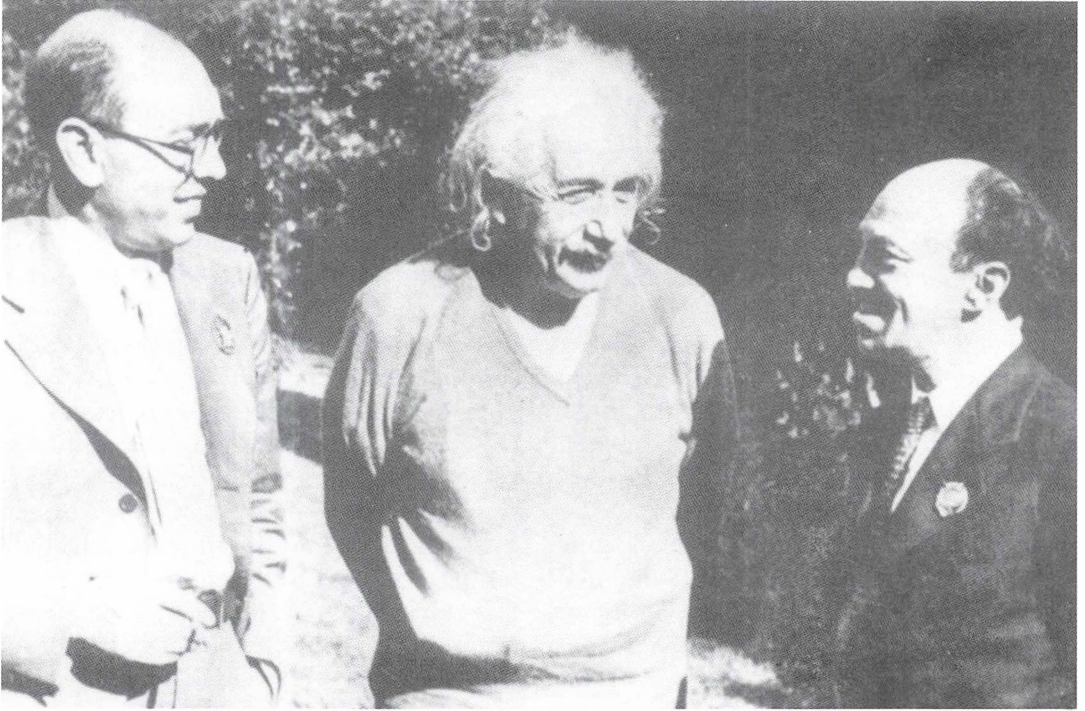
Det kan forekomme en smule polemisk at påstå, at Einstein ligefrem var et pro-sovjetisk instrument i Vesten. Imidlertid var han en af de ledende skikkelser, ganske vist mere af navn end af gavn, for både den amerikansk-sovjetiske venskabsforening, *Jewish Counsel for Russian War Relief* (JCRWR), og forfatterforeningen, *The American Committee of Jewish, Writers, Artist and Scientists* (ACJWAS).¹³ Begge komitéer var vigtige sparringspartnere for JAK og derved med til at udbrede den sovjetiske propaganda i Vesten. Forfatterforeningen opfattede ligefrem sig selv som det amerikanske sidestykke til JAK. Det

meste af JAKs propagandamateriale blev netop trykt i USA via ACJWAS' organer.¹⁴ I alt udgav JAK 23.125 artikler, 12 bogmanuskripter og 330 fotoserier gennem deres vestlige samarbejdspartnere og fik materialet publiceret i 13 forskellige lande.¹⁵

Selvom Einstein spillede en vigtig symbolsk rolle for JAK, var han dog langt fra komitéens vigtigste kontakt i USA. Det var derimod forfatteren og journalisten, Ben Zion Goldberg. Også han indtog centrale positioner i JCRWR og ACJWAS og havde bl.a. været en af initiativtagerne bag Mikhoels og Fefers mission i 1943. Goldberg var redaktør for den jiddiske new yorker avis ”*Der Tog*”, hvor JAK havde stor succes med at få trykt sit materiale. I forbindelse med arrangementerne under Mikhoels og Fefers mission i 1943 havde Goldberg desuden sammenlignet Stalin med den amerikanske frihedshelt, George Washington.¹⁶

Det nationale element

Et væsentligt element i den sovjetiske krigspropaganda var myten om en national samhørighed, hvilket var en afvigelse fra tidligere tiders tale om ”verdenskommunisme” og ”internationalisme”. Eksempelvis henvendte Stalin sig i den berømte radiotale den 3. juli 1941 til sine ”brødre” og ”søstre” og opfordrede dem til en heroisk og patriotisk kamp.¹⁷ Den anden Verdenskrig fik da også den officielle betegnelse *Den Store Fædrelandskrig*, hvilket vidner om betydningen af det nationale i krigs- og efterkrigspropagandaen. Allerede i 1930'erne var der kommet større fokus på dette element, og i en række kulturelle produktioner fra den tid blev personer fra den russiske historie, som repræsenterede heltmod og national samhørighed, brugt. Det drejede sig blandt andre om Ruslands svar på Shakespeare, forfatteren, Aleksandr Pusjkin, zærene Peter den Store og Ivan den Grusomme, samt krigshelten Aleksandr Nevskij.¹⁸ Disse personer havde primært betydning for den russiske nations sammenhold, men

Fra højre mod venstre: Itzik Fefer, Albert Einstein og Mikhoels under de to ledes mission til Vesten i 1943. (Shimon Redlich: War, Holocaust and Stalinism, planche 3).

også de andre nationer i Sovjetunionen, med undtagelse af nogle få grupper som volgatyskerne, krimtatarerne og tjetjenerne, oplevede en national renæssance i disse år. En væsentlig forklaring på dette var, at den sovjetiske ledelse opfordrede de ikke-russiske nationer til at gøre brug af en national retorik, da det viste sig at være en effektiv måde at mobilisere befolkningen til krig på.¹⁹

Betydningen af det nationale kom også til at spille ind på JAKs arbejde og blev blandt andet en vigtig faktor til opnåelse af støtte fra vestlige jøder. Det medførte en optimisme blandt medlemmerne, som i stadig stigende grad håbede på at få status som et nationalt organ. I lyset af tyskernes overgreb på de sovjetiske jøder i de besatte områder af Sovjetunionen, håbede JAK-medlemmerne tilsyneladende på, at den sovjetiske regering ville kompensere herfor ved at oprette en Jødisk Socialistisk Sovjetrepublik på Krim.²⁰ I februar 1944 modtog Stalin i hvert fald et brev fra tre

ledende JAK-medlemmer, hvori de anmodede om lov til at etablere en sådan republik.²¹ Krims fremtid blev meget apropos et åbent spørgsmål i april 1944, da den lokale befolkning af tatarer blev deporteret. Hvorvidt JAK-medlemmerne har vidst besked herom kan diskuteres, men de har dog haft visse forudsætninger herfor. Mikhoels havde nemlig en korrespondance med udenrigsminister Vjatjeslav Molotovs jødiske kone, Polina Zjemtjuzjina, som kan have givet JAK-lederen informationer om regeringens fremtidsplaner. En af Stalins jødiske medsammensvorne i inderkredsen, Lazar Kaganovitj, kan også have givet JAK-medlemmerne et tip herom. Endelig er der den mulighed, at viceudenrigsminister Solomon Lozovskij, som stod med en stor del af ansvaret for JAK, har vidst besked. Han havde daglig adgang til Molotov og mødtes lejlighedsvist med Stalin og blev én af de fremmeste fortalere for Krim som en jødisk republik.²² Lozovskij kan have haft en personlig

interesse i at lade JAK-medlemmerne få nys om regeringens planer.

JAK som nationalt samlingspunkt

Den sovjetiske ledelse så formentlig en række muligheder i at anvende oprettelsen af en Jødisk Sovjetrepublik til propagandaformål i udlandet. Det var en tid, hvor det internationale jødiske samfund stræbte efter at få sit eget land. Da der blandt de amerikanske jøder var et nærmest mytisk forhold til Krim, kunne sortehavshalvøen med fordel fremstå som et realistisk alternativ til det zionistiske projekt i Mellemøsten. Det var et tiltag, der dels kunne resultere i sovjetisk indflydelse på de jødiske verdensorganisationer, dels kunne afføde et massivt økonomisk tilskud til den hårdt ramte sovjetiske økonomi.²³ Eksempelvis havde formanden for den amerikanske fond, *the Jewish American Joint Distribution Committee* (JOINT), James Rozenberg, under et møde med Mikhoels og Fefer i juni 1943, lovet Sovjetunionen 30 millioner dollars i tilskud til gengæld for jødisk autonomi på Krim.²⁴ Meget tyder derfor på, at den sovjetiske regering i en periode lod JAK-medlemmerne tro, at autonomi på Krim kunne komme på tale, da det var med til at styrke den sovjetiske sag i Vesten. Det er dog ikke det samme som at sige, at den sovjetiske ledelse vitterlig var rede til at overdrage jøderne retten til Krim – et var, hvad den sagde, noget andet, hvad den gjorde. Hvorom alting er, var affæren omkring en eventuel jødisk republik i Sovjetunionen et eksempel på, at komitéen i perioden fra 1944 til 1946 udviklede sig til et uofficielt kulturelt og nationalt samlingspunkt for de sovjetiske jøder.²⁵ Medlemmerne har efter alt at dømme bestræbt sig på at leve op til denne rolle. Eksempelvis fremhævede såvel Mikhoels som Fefer under et møde i 1945, at det jødiske i JAK ikke kun var en form, men også en væsentlig del af indholdet.²⁶ Der er desuden eksempler på, at de sovjetiske jøder betragtede flere af de ledende personer i JAK, blandt andre Mikhoels, som deres

repræsentanter i Moskva.²⁷ JAK modtog nemlig i denne periode en række henvendelser fra sovjetiske jøder med spørgsmål, kommentarer og anmodning om hjælp.²⁸

Den sovjetiske ledelse

Jeg har nu skitseret JAKs rolle i den sovjetiske krigspropaganda og vil i det følgende fokusere på den sovjetiske ledelses forhold hertil. Som så ofte når man beskæftiger sig med Sovjetunionen, er det vanskeligt at give et entydigt svar på, hvad den sovjetiske ledelse egentlig mente og tænkte. Som sagt, var der den officielle retorik, der blev videregivet gennem propagandaen, og så var der den reelle holdning, som kom til udtryk bag lukkede døre. Af gode grunde kan vi derfor heller ikke nøjagtigt vide, hvad Stalin og hans kampfæller sagde, tænkte eller gjorde. Også i relation til JAK sidder vi tilbage med en række ubesvarede spørgsmål. Hvordan forholdt de ledende personer i Sovjetunionen sig eksempelvis reelt til, at komitéen udviklede sig fra at være en decideret propagandaorganisation til også at varetage mere nationalt orienterede opgaver? Vi kan i hvert fald konstatere, at det langt fra behagede den sovjetiske ledelse i 1946. Dette år indledte den sovjetiske sikkerhedstjeneste nemlig en række undersøgelser af JAKs arbejde med henblik på at lancere et politisk opgør med medlemmerne.²⁹

Denne udvikling faldt sammen med det politiske klimaskifte i efterkrigstidens Sovjetunionen. Med sejren over Hitler-Tyskland skete der en isolering af Sovjetunionen fra Vesteuropa og USA. Der har været en tendens til at betragte den sovjetiske isolation som resultatet af en aggressiv amerikansk udenrigspolitik. Det er rigtigt, at der fra marts-april 1946 foregik en inddæmning af Sovjetunionen fra Vestens side. Det tydeligste eksempel på dette var Winston Churchills Fultontale den 5. marts 1946, hvor han proklamerede, at et ”jerntæppe” havde delt Europa. Talen betragtes traditionelt som indledningen på

Den kolde Krig. Tilsvarende havde USA's præsident, Harry S. Truman, med Truman-doktrinen fra 1947 erklæret sig villig til med alle midler at bekæmpe såkaldte interne (læs: de nationale kommunistpartier) og eksterne (læs: Sovjetunionen) trusler mod de europæiske demokratier. Med andre ord så amerikanerne Sovjetunionen og den kommunistiske ideologi som den nye fjende mod verdensfreden. Nyere kildestudier fra de russiske arkiver viser dog, at den sovjetiske ledelse også selv bidrog aktivt til aggressionen ved at udskrive USA og Vesten som marxismen-leninismens primære fjende.³⁰ Der har næppe været nogle passive og uskyldige parter i dette spil. Derimod må Den kolde Krigs udbrud vel ses som en konsekvens af en gensidig aggressiv retorik og interessekonflikt mellem USA og Sovjetunionen.

Den kolde Krig i en sovjetisk sammenhæng

Kulminationen på den sovjetiske del af optakten til Den kolde Krig kom i august 1946, hvor cheffideolog Andrej A. Zjdanov holdt tale på et møde i centralkomiteéns sekretariat. Talen affødte en række resolutioner, hvor der blev opstillet kriterier for, hvad der var rigtig og forkert bevidsthed. I dette univers var USA og den vestlige imperialisme indbegrebet af det onde og forkerte, som med hård hånd måtte bekæmpes. Det gode og rigtige var derimod det, den sovjetiske ledelse stod for. *Zjdanovismen*, som denne epoke kaldes, er karakteriseret ved en øget politisering af kulturen, videnskaben og industrien samt en fornyet persondyrkelse af Stalin.³¹ Dét forhold, at JAK-medlemmerne tidligere havde haft så mange kontakter til vestlige jøder, gjorde, at de nu blev sat i forbindelse med de vestlige imperialister. I sin nationale og kulturelle form blev JAK et uønsket element, der måtte fjernes,³² og i 1946-1947 lancerede Zjdanov og hans to medarbejdere, Grigorij Aleksandrov og Mikhail Suslov, et angreb på medlemmerne.³³ Det betød ikke noget,

om medlemmerne i virkeligheden var loyale over for den sovjetiske ledelse.³⁴ Det var tilstrækkeligt, at det blev formodet, de var samfundsskadelige elementer.

Det politiske pres på JAK udviklede sig og kulminerede med et fysisk overgreb den 13. januar 1948, da komitéens formand, Mikhoels, blev likvideret af officerer fra sikkerhedstjenesten MGB³⁵ i den hviderussiske hovedstad Minsk. Herefter fulgte en lang periode, hvor MGB planlagde det politiske opgør med JAKs øvrige medlemmer. Når en sag skulle iscenesættes i Sovjetunionen, var det oftest en langvarig proces, hvor forskellige instanser – domstolene, statsanklagerne, sikkerhedstjenesten, propagandabureauet og andet - skulle koordineres.³⁶ Fra slutningen af 1948 til begyndelsen af 1949 blev godt 100 personer med tilknytning til JAK, herunder Molotovs kone, Polina Zjemtjuzjina, arresteret og ført til MGBs hovedkvarter i Lubjanka og Lefortovo-fængslet. I sommeren 1952 blev 15 personer med tilknytning til JAK dømt ved en hemmelig retssag og 13 af dem skudt.³⁷ Blandt de dødsdømte var tidligere viceudenrigsminister Lozovskij og det fremtrædende JAK-medlem, Fefer, som begge blev skudt den 12. august 1952.

Taktisk fleksibilitet

Disse begivenheder fandt imidlertid sted efter Zjdanovismens introduktion og kan derfor ikke ses som bevis på, at den sovjetiske ledelse til alle tider var særlig skeptisk over for JAK. Hvis det var tilfældet, hvorfor blev komitéen så først nedlagt i slutningen af 1948 og ikke i 1945, hvor den antifascistiske krigspropaganda havde overlevet sig selv?

Meget tyder på, at den sovjetiske ledelse gjorde brug af det, Redlich kalder ”*taktisk fleksibilitet*”, hvilket vil sige, at en udvikling blev accepteret, så længe den gav den overordnede sag.³⁸ Som sagt styrkede det Sovjetunionens image under Den anden Verdenskrig at fremstille Stalin som jødernes allierede og så længe, det var tilfældet, kunne ledelsen øjensynligt godt

Nogle JAK-medlemmer, 1946. Fra højre mod venstre: Itsik Fefer (forfatter), Aaron Kats (genralmajor), Lina Sjtern (forsker og den eneste af de 15 anklagede fra den hemmelige retssag i 1952, som overlevede), Ben-Zion Goldberg (gæst fra USA, journalist og en af JAKs vigtigste kontakter i Amerika), V. Zuskin og L. Kvitko. (Gennadi Kostyrchenko: *Out of the Red Shadow*, Fig. 3).

acceptere JAKs nationale form. Ganske vist kan der allerede fra 1943-1944 registreres en begyndende kritik af JAKs ledelse,³⁹ hvilket bl.a. gav sig udslag i, at den sovjetiske ledelse øgede infiltreringen af JAK ved at anbringe flere agenter og stikkere i komitéens styrende organer.⁴⁰ Dette var dog ikke enestående, da sikkerhedstjenesten sædvanligvis havde agenter anbragt i de sovjetiske organisationer. Trods den øgede infiltrering synes den sovjetiske ledelse da også at have forholdt sig afventende over for indberetningerne, og selv efter angrebene på JAK var indledt i 1946, var der en vis imødekommenhed over for komitéens initiativer. Den 28. juli 1947 tillod centralkomitéens sekretariat eksempelvis, at der blev udgivet litterære almanakker på jiddisk i såvel Moskva som Kiev.⁴¹ Og så sent som i 1948, få måneder før MGB indledte arrestationerne af medlemmerne, blev JAKs ledelse indkaldt til et møde hos Suslov, hvor spørgsmålet om jødisk autonomi blev diskuteret. Her

fremlagde Suslov en plan om at udvikle det område i det sovjetiske Fjernøsten, som siden 1927 havde været en officiel jødisk region – Birobidzjanskij regionen. Det blev ved dette møde gjort klart, at centralkomitéens sekretariat havde til hensigt at lade JAK stå for nogle af de rent administrative opgaver i denne proces.⁴² Dette møde kan naturligvis have været et led i en større plan om deportationer af jøderne til Fjernøsten, hvorved Suslovs reelle hensigter kan diskuteres. Men det tyder på, at jødisk autonomi fortsat var på tale i slutningen af 1940'erne.

En forklaring

Et spørgsmål, der her melder sig, er, hvorfor den sovjetiske ledelse indtil sent i forløbet tilsyneladende lod JAK-medlemmerne tro, at de vitterligt ville komme til at spille en vigtig rolle som jødiske samlingsfigurer i Sovjetunionen? Et svar kunne være, at Stalins Sovjetunionen, som led i den ovennævnte interessekonflikt med USA,

søgte at opnå en alliance med den nye zionistiske stat i Israel. Ved forhandlingerne i FN om Israels selvstændighed, indtog Sovjetunionen en positiv holdning, og de sovjetiske diplomater slog på jødernes ret til deres eget land. Den sovjetiske regering var en af de første til at anerkende den nye jødiske stat, og under den efterfølgende uafhængighedskrig forsynede Sovjetunionen israelerne med våben fra tjekkoslovakiske overskudslagre.⁴³ Den logiske forklaring er, at Sovjetunionen i efterkrigsårene søgte at styrke sin udenrigspolitiske position, der blandt andet inkluderede interesser i Mellemøsten. Indtil 1947 tydede meget på, at JAK var tiltænkt en rolle i udbygningen af forholdet mellem Moskva og den nye jødiske stat.⁴⁴ Efter Israels suverænitetserklæring den 14. maj 1948 henvendte JAKs ledelse sig eksempelvis til Israels første præsident, Chaim Weizmann, med en lykønskning, som senere blev offentliggjort i Sovjetunionen.⁴⁵ Derfor virker det sandsynligt, at det blev vurderet, at der var brug for den jødiske komité også i efterkrigsårene. I modsætning til krigsårene var det imidlertid ikke længere komitéens mål at formidle antifascistisk propaganda, men derimod at opnå goodwill blandt Israels ledere og de jødiske verdensorganisationer som sådan. Dette behov ophørte imidlertid i slutningen af 1948, hvor Israel entydigt valgte amerikanerne som dets allierede. I en tid, hvor Den kolde Krig var under udvikling, var det ensbetydende med, at israelerne gik fra at være potentielle allierede til at blive fjender. Dette betød igen, at JAK i den sovjetiske retorik gik fra at være en loyal komité til at være et kontrarevolutionært, nationalistisk spionorgan.⁴⁶

Afslutning

Den sovjetiske ledelse var formentlig langt mere pragmatisk end idealistisk – for den var det et spørgsmål om at få tingene til at fungere. Det vil sige, at så længe noget tjente et formål, blev det accepteret, til trods for at det ikke levede op til idealet.

Derfor accepterede den sovjetiske ledelse eksempelvis også JAKs nationale udseende i krigsårene og de første efterkrigsår. Det betød igen, at JAK rent faktisk indtog to roller: den officielle som propagandaformidler og den uofficielle som jødisk samlingspunkt i Moskva. I september 1948 levede de sovjetiske jøder fortsat i en drøm om, at de havde en fremtid i Sovjetunionen. Israels ambassadør, Golda Meir, besøgte på det tidspunkt Sovjet og deltog i et stort religiøst arrangement i Moskvas synagoge. Her deltog godt og vel 20.000 sovjetiske jøder, og Moskvas overrabbiner proklamerede, at jøderne skulle mødes i Jerusalem næste år.⁴⁷ Året efter var situation ændret radikalt, men ikke til det bedre. Hvad der var årsag til denne forværring, har jeg i det foregående givet mit bud på: nemlig at JAKs nationale form ikke længere tjente et formål for staten og i lyset af Den kolde Krig blev betragtet som samfundsskadelig. Med andre ord, er det rimeligt at se opgøret med JAK som en konsekvens af det politiske klimaskifte i Sovjetunionen.

Michael Kaznelson

¹ Michael Parrish, *The Lesser Terror. Soviet State Security 1939-1953*, Westport, Connecticut 1996, s. xviii.

² L.B. Miljakova anmeldelse af bl.a. "Shimon Redlich (red.) Evrejskij Antifasjistskij Komitet v SSSR 1941-1948. Dokumentirovannaja Istoriya", Moskva 1996 i *Voprosy Istorii*, nummer 9, 2000, s. 162.

³ Jensen, 2000, s. 17.

⁴ J. Arch Getty et. al., "Victims of the Soviet Penal System in the Pre-war Years" fra *American Historical Review*, Oktober 1993, s. 1017-18.

⁵ J. Arch. Getty og Oleg Naumov, *The Road to Terror*, New York 1999, s. 8.

⁶ J. Arch. Getty, *Origins of the Great Purges*, Cambridge 1985, s. 9.

⁷ J. Arch. Getty "Samokritika Rituals in the Stalinist Central Committee" i *The Russian Review*, årgang 58, nummer 1, januar 1999, s. 58

⁸ John Garrard, "A Herculian Task Performed" i *East European Jewish Affairs*, årgang 27, nummer 2, vinteren 1997 (anmeldelse af

Redlichs arbejde).

⁹ Vladimir Ilits Lenin, *O Petjati*, Moskva 1982.

¹⁰ Roman Redlikh, *Stalinisjtjina kak dukhovnyj fenomen*, Frankfurt a.M, 1971, s. 55.

¹¹ Redlich, 1996, s. 58, min oversættelse.

¹² Arkadij Vaksberg, *Stalin protiv Evreev*, New York 1994, s. 178.

¹³ Shimon Redlich, *Propaganda and Nationalism in Wartime Russia. The Jewish Antifascist Committee in the USSR, 1941-1948*, Boulder 1982, s. 114.

¹⁴ Ibid., s. 105.

¹⁵ Aleksandr Vajsberg, "Novye istotjniki po istorii evrejskogo antifasjistskogo komiteta v SSSR (EAK)" i Igor Krupnik (red.), *Istoritjeskie Sud'by evreev v Rossii i SSSR: Natjalo dialoga*, Moskva 1992, s. 210.

¹⁶ Redlich, 1982, s. 108-109.

¹⁷ Robert Conquest, *Stalin. Breaker of Nations*, London 1998, s. 239.

¹⁸ David Brandenberger og Karen Petrone, "«Vse tjerty rasovogo natsionalizma...»: Internationalist zjaluetjsja Stalinu (Janvar)" i *Vlast' i intelligentsija*, nummer 1, 2000, side 128.

¹⁹ Redlich 1982, s. 2.

²⁰ Gennadij Kostyrtjenko, *V plenu u Krasnogo Faraona. Polititjeskie presledovanija evreev v SSSR*, Moskva 1994, s. 33ff.

²¹ Redlich, 1996, s. 139.

²² Redlich, 1982, s. 55.

²³ Allan L. Kagedan, "Revival, Reconstruction or Rejection. Soviet Jewry in the Postwar Years 1944-1948" in Yaacov Ro'i (ed.) *Jews and Jewish Life in Russia and Soviet Union*, London 1995, s. 192.

²⁴ Aleksandr Bosjtjagovskij, *Obvinjaetsja Krov'*, Moskva 1994, s. 125.

²⁵ Miljakova, 2000, s. 163.

²⁶ Vadim Dubson, "The Archives of the Jewish Antifascist Committee" i *Jews and Jewish Topics in Soviet and East-Europe publications*, vinteren 1991, s. 72.

²⁷ Redlich, 1982, s. 59.

²⁸ Redlich, 1996, s. 102-114.

²⁹ *Izvestija TsKK KPSS*, nummer 12, 1989, s. 36.

³⁰ Jensen, 2000, s. 19.

³¹ Yaacov Ro'i, *Soviet Decision Making in Practice. The USSR and Israel 1947-1954*, New Brunswick 1980, s. 299.

³² Miljakova, 2000, s. 163.

³³ Se eksempelvis Suslovs indberetning den 19. november 1946 i Redlich, 1996, s. 336-344.

³⁴ Dette understregede Mikhoels eksempelvis i et brev til Zjdanov den 18. september 1947 se Redlich, 1996, s. 262-263.

³⁵ MGB (ministeriet for statssikkerhed) blev senere til KGB.

³⁶ Ro'i, 1980, s. 312-313.

³⁷ V.P. Naumov, *Nepravvednyj sud. Poslednij stalinskij rasstrel. Stenogramma sudebnogo protsesssa nad tjelnami Evrejskogo antifasjistskogo komiteta*, Moskva 1994, s. 381-382.

³⁸ Redlich, 1982, s. 1.

³⁹ Redlich, 1996, s. 167 og 172.

⁴⁰ Naumov, 1994, s. 181-182.

⁴¹ Redlich, 1996, s. 151.

⁴² Aleksandr Vajsberg, "Evrejskij Antifasjistskij komitet u M.A. Suslova (iz vospominanij E.J. Dolitskogo)" i N.G. Okhotin m.fl. (red.) *Zven'ja. Istoritjeskij almanakh*, udgave 1, Moskva 1991, s. 538.

⁴³ Kostyrtjenko, 1994, s. 111.

⁴⁴ Ro'i, 1980, s. 304.

⁴⁵ Ibid., s. 305.

⁴⁶ Se eksempelvis Redlich, 1996, s. 359-360.

⁴⁷ Kostyrtjenko, 1994, s. 113-114.

Tværfaglig landskabshistorie

Af Karsten Gabrielsen, cand. phil., arkivar ved Landsarkivet for Sjælland m.m.

Mellem Hav og Hede. Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred indtil 1700. Redigeret af Kristian Dalsgaard, Palle Eriksen, Jens Villiam Jensen og Jørgen Rydén Rømer. Århus Universitetsforlag 2000. 360 s., 298 kr.

Ulfborg-projektets historie viser, at de besværligheder, der opstår, når mange interesser – faglige såvel som formidlingsmæssige – mødes, i høj grad kan få et tværfagligt projekt til at ændre karakter i løbet af sin levetid. I dette projekt skete det endda i en sådan grad, at projektet en overgang tilsyneladende blev opgivet. I sin oprindelige skikkelse var projektet fra initiativtageren, Svend Gissel, tænkt som et forsøg på – med udgangspunkt i ødegårdsprojektets erfaringer – at skabe et bedre erfaringsgrundlag for studiet af kulturlandskabet og bebyggelsesudviklingen i Vestdanmark; den østdanske overvægt i alle hidtidige undersøgelser skulle afbalanceres. Efter mange viderværdigheder endte projektet med at være forankret på de geologiske og historiske institutter på Århus Universitet. I bogen viser den ændrede karakter sig stærkt i den store betydning, som geologien – med den deraf følgende langt mere udstrakte tidshorisont – har fået i forhold til Svend Gissels oplæg.

Mellem hav og hede blev derfor til som resultatet af et tværfagligt projekt, hvor man måske var enige om at se på landskabs- og bebyggelsesforhold, men hvor de enkelte videnskaber kom med hver deres vinkel mere end med en fælles strategi – og det præger fremstillingen. Det bemærkes særlig tydeligt i dispositionen, idet man har delt publikationen op i en række hovedafsnit, der afspejler de discipliner, der i de pågældende tidsrum er på banen. Det mest gennemgående i fremstillingen er det faktum, at Christian 5.s matrikel kan anvendes som grundlag inden for stort set alle discipliner; det første hovedafsnit, *Landskab og vegetation*, der primært beskæftiger sig med landskabets dannelse og de tidligste tider, afsluttes med Jørgen Rydén Rømers artikel om *Christian V's matrikel og geologien*; det næste hovedafsnit, *Stednavne og bebyggelse*, der handler om tiden fra jernalder til middelalder, afsluttes tilsvarende af sammes artikel om *Christian V's matrikel og arkæologien*, mens hovedafsnittet om Ulfborg herred i 1680

naturligvis overalt trækker på denne hovedkilde til de kulturgeografiske forhold. Imellem disse to afsnit kommer så det stærkt historisk prægede afsnit *Kirke – Adel – Bønder*, der beskæftiger sig med udvalgte emner omkring ejendoms- og godsstruktur i middelalder og renæssance.

Ikke alene var projektet tværfagligt; Ulfborg herred var også omhyggeligt blevet udvalgt, fordi det repræsenterer et tværsnit af landskabsformer fra den sidste israndlinie til Vesterhavet. På denne måde er undersøgelsen blevet en undersøgelse i både tid og rum. Desværre er det også i høj grad blevet en sammenfatning af det allerede kendte, kombineret med resultaterne af en række mindre punktundersøgelser. Dette gælder især på det arkæologiske felt, hvor fremstillingen bærer præg af, at der ikke har været afsat voldsomt store ressourcer til målrettede udgravninger. Til gengæld bygger man videre på Therkel Mathiassens studier over Vestjyllands oldtidsbebyggelse, og med afsæt i Gudmund Hatts undersøgelser af jernalderbebyggelsen koncentrerer man sig om jernalder og vikingetid – med enkelte ekskursioner ind i middelalderen.

I det første store afsnit, *Landskab og vegetation*, beskæftiger geologerne sig med heden, bakkeøerne og kystlandskaberne fra isens tilbagetrækning til historisk tid. Det spændende er, at sandflugtsaflejringer kan ses allerede o. 6000 f.Kr. Der kom tidligt huller i den jyske urskov. Og med dyrkningen af jorden og udviklingen af et husdyrbrug tog heden til for at opnå sin maksimale udstrækning o. 1100 og igen i 1600-1700-tallet. Den blev vedligeholdt fra o. 1400 for at kunne være basis for vintergræsning og -fodring. Til gengæld kan områder som Sønder Vosborg hede have været næsten permanente sandfyngningsområder gennem det seneste par tusind år. Der er altså ingen lige linie for vegetationens udvikling. Det samme gælder for kystdannelsen og fjordene og søerne i området. Kystlandskabet har været under konstant omformning, med havspejlsændringer og fygesand som vigtige variable. I perioder har der bag kysten været gode muligheder for sejlads. Mennesket fik tidlig indflydelse på landskabet; allerede i stenalderen må der antages at være sket jordforbedring af den næringsfattige jord – ikke bare med staldgød-

ning, men også med en blandingsgødning med lyng og engtørv.

Afsnittet om *Stednavne og bebyggelse* rummer en oversigt over stednavnematerialet i Ulfborg herred. Det efterfølges af to artikler om områdets arkæologi i jernalderen og vikingetiden samt beskrivelsen af udgravningsresultaterne vedrørende en middelalderlig tørveægsgård ved Fjand. Bebyggelsesforholdene i området er stadig svært gennemskuelige i jernalderen, og projektets undersøgelser gav ikke større sikkerhed i billedet. For vikingetidens vedkommende gav udgravninger ved Nørre Felding kirke, Staby kirke og Åhus vigtige resultater. Ved Nørre Felding udgravedes en række vikingegårde, der kunne give nogle antydninger af landsbyvandring mellem år 600 og 1100, ved Åhus fandtes en plads, der kunne tolkes som en regional handelsplads. De store vikingetidsstalde fra Nørre Felding kirke (og de tidligere udgravede fra Omgård) har givet anledning til spekulationer om en vestjysk kvægeksport allerede i vikingetiden.

I afsnittet *Kirke – Adel – Bønder* er det historikerne, der fremlægger deres undersøgelser. Et generelt overblik over ejendomsfordelingen omkring reformationstiden følges op af en behandling af kirkernes grundlæggelse og drift frem til omkring 1650. De tre store gårde Fjandhus, Vosborg og Tim får kort deres ejendoms historie i senmiddelalderen behandlet, hvorefter det vel nok mest analyserende kapitel, *Godserne og bønderne i 1500- og 1600-årene*

(ved Jens Villiam Jensen) afslutter dette afsnit. Det afsluttende hovedafsnit, *Ulfborg herred i 1680'erne*, rummer Jørgen Rydén Rømers artikler om Christian 5.s matrikel, om bebyggelsen i Ulfborg herred i 1680'erne og om landbruget i herredet i 1683/86. Her gives billedet af den i forhold til det øvrige land anderledes bebyggelse med mange enkeltgårde og med deraf følgende anderledes dyrkningssystemer og fællesskaber.

Bogen er rigt illustreret, men mangler et ordentligt kort over undersøgelsesområdet. En række helsides faktabokse hjælper til en bedre forståelse af metoder og analyseresultater samt udvalgte emner. En kommenteret litteraturliste til de enkelte afsnit findes bag i bogen; den kan føles omhyggelig nok til enkelte oversigtsartikler, men den er ikke fyldestgørende som dokumentation for de mere analyserende artikler. Et noteapparat og en samlet litteraturliste ville nok have været at foretrække. *Mellem hav og hede* rummer mange gode ansatser til en syntese over bebyggelsesudviklingen i Ulfborg herred, men de enkelte bidragsydere har i høj grad holdt sig til deres eget domæne, så mange indsigter kommer til at stå isolerede i forhold til hinanden. Projektets forløb har formentlig også bidraget hertil. Men det skal ikke overskygge, at et stort arbejde er blevet bragt til en fornuftig afslutning og at fremtidige regionale projekter vil have meget at lære af Ulfborg-projektet.

Karsten Gabrielsen

Tabellarisk grundforskning

Af Peter Henningsen, ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet

Erik Gøbel: *De styrede rigerne. Embedsmændene i den dansk-norske civile administration 1660-1814*, Odense Universitetsforlag 2000, 270 s. ill. kr. 250.

I kølvandet på det store trebindsværk om dansk forvaltningshistorie, som udkom i begyndelsen af det nye årtusinde, og hvoraf første bind behandler centraladministrationen under enevælden, kommer nu arkivar Erik Gøbels omfattende undersøgelse af embedsmændene i den danske enevoldsstat i perioden 1660-1814.¹ Undersøgelsesmaterialet omfatter principielt alle embedsmænd på alle trin af rangsti-

gen frem til Norges løsrivelse i 1814, og Gøbels primære hensigt har været at levere "hårde facts" i form af omfattende kvantitative talbehandlinger af embedsmændenes forhold. Disse "hårde facts" har nemlig, pointerer Gøbel, hidtil været en mangelvare i dansk administrationshistorisk forskning, som udelukkende har baseret sig på løse skøn, kvalificerede gisninger og undersøgelser af enkelte (særligt fremtrædende) embedsmænds liv og virke.

Undersøgelsen er af streng kvantitativ karakter, hvilket indikerer allerede i indholds-oversigten, hvor de enkelte kapitler noget fantasiløst bærer overskriften på de poster, som

computeren er blevet fodret med: "Nationalitet", "Fødestedstyper", "Fædre", "Svigerfamilie" osv. Og - lad det være sagt med det samme - kapitlernes indhold er akkurat lige så fantasi-forladte som overskrifterne antyder: i tabel efter tabel får vi nøje oplysninger om embedsmændenes gennemsnitsalder ved ansættelse og afsked/død, hvor mange der var fra Danmark, hvor mange fra Norge, fra Slesvig etc., om deres egne fædre og svigerfædre var ansat i administrationen, om de var ungkarle, hvor mange gange de var gift, hvilken uddannelse de havde, hvilken social baggrund de kom fra m.m. Trods den noget skematiske og lidet fantasifulde gennemgang kan det ikke nægtes, at bogen leverer en lang række nyttige "data" for folk med administrationshistoriske interesser, idet man her for første gang virkelig får facts at holde sig til. Særligt nyttige er de selvsagt også for den syntese-interesserede historiker, der her får et pålideligt materiale at arbejde med.

På minussiden tæller, at bogen er drøj læsning for den almindeligt interesserede læser. Som nævnt fylder tabellerne meget og bogens tekst består stort set i rene kommentarer til tabellerne. Kun lejlighedsvis skejer Erik Gøbel ud og fortæller lidt bredere om enkelte embedsmænds liv og forhold. Det er faktisk en empirisk afhandling af den mest empiriske skuffe længe set. Min indre positivist er ikke i tvivl om, at bogen er væsentlig som "byggesten" i det Danmarkshistoriske bygningsværk, som har været under rejsning siden det 19. århundrede, men som historiefortælling skranter den slemt. Bogen kan med andre ord ikke stå alene, og Gøbel udtrykker da også i slutningen et fromt øn-

ske om, at andre må tage fat, hvor han har sluppet. Det kan jeg kun være enig i. Vi ved stadig alt for lidt om embedsmændenes administration af love og forordninger i forhold til den enkelte undersåt. F.eks. ved vi ikke, om der administreredes på bekostning af de lavere stænder (borgere og bønder) til fordel for de højere (særligt de adelige og magtfulde) og vi ved heller ikke, som Michael Bregnsbo har antydnet, om der fra slutningen af 1700-tallet virkelig skete et normskred i embedsstanden, hvor man i stigende grad begyndte at tage parti for f.eks. de før så forkuede bønder på bekostning af godsejerne.² Vi ved heller ikke, hvor udbredt fænomener som nepotisme, bestikkelse/gavegivning og klientfavorisering egentlig var. Der er faktisk utroligt meget, som vi ikke ved, og der er nok af interessante spørgsmål at tage fat på. De må dog overlades til en historiker, der er langt mindre optaget af kvantitative metoder, end Gøbel her har været. På sine egne præmisser og som et stykke tabellarisk grundforskning er bogen dog både eksemplarisk og uhyre nyttig. Vel nærmest uundværlig.

Peter Henningsen

¹ Ditlev Tamm, Leon Jespersen & E. Ladewig Petersen (red.): Dansk forvaltningshistorie vol. 1: Stat, forvaltning og samfund. Fra middelalderen til 1901, Jurist & Økonomforbundets Forlag 2000

² Michael Bregnsbo: Folk skriver til kongen. Supplikkerne og deres funktion i den dansk-norske enevælde i 1700-tallet, Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 1997, s. 141ff

De fromme og jøderne

Af Michael Bregnsbo, lektor, ph.d., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense.

Martin Schwarz Lausten: *De fromme og jøderne. Holdninger til jødedom og jøder i Danmark i pietismens tid (1700-1760)*. Akademisk Forlag, Kbh. 2000. 667 sider. 368 kr.

Teologen og professor i kirkehistorie ved Københavns Universitet Martin Schwarz Lausten udgav i 1992 bogen *Kirke og synagoge. Holdninger i den danske kirke til jødedom og jøder i middelalderen, reformations-*

tiden og den lutherske ortodoksi (ca. 1100-1700), og nærværende bog er en fortsættelse heraf. Den omhandler et betydeligt mindre tidsrum end forgængeren, men det hænger sammen med, at kildematerialet fra 1700-tallet er langt mere righoldigt, hvorved man kan følge sager og sagsforhold på individ- og beslutningsprocesniveau, hvilket Lausten også gør i vid udstrækning bogen igennem. Det omhandlede tidsrum er pietismens tidsalder, det vil sige en

kirkeretning, der lagde vægt på personlig grebthed i troslivet. Det var ikke længere nok bare at gå i kirke og lytte til præstens prædiken, de „vanekristne“ måtte omvendes til et vise og personligt og aktivt kristeligt engagement. Disse bestræbelser på aktivisme og omvendelse gjorde sig også gældende i forhold til jøderne.

I enevældens Danmark havde ingen under-sået ret til at stå uden for den lutherske statskirke, og når jøderne desuagtet kunne dyrke deres egen religion, var det ikke i kraft af nogen rettighed, men ved en nådesakt fra kongen. Når et antal jøder fik lov at opholde sig i Danmark, var det ikke udtryk for humanitær idealisme, men fordi jøderne fra statsledelsens synspunkt kunne være nyttige ved deres handels- og kapitalformidlingsvirksomhed. Men jøderne var tålte, ikke ligestillede. De havde ikke lov at opholde sig i Danmark uden særlig tilladelse, og der herskede begrænsninger i deres bevægelsesfrihed, og kun de jøder, der havde en betydelig kapital, kunne få opholds- og erhvervstilladelse. Til og med var de pålagt ekstra skattebyrder. Ægteskab mellem jøder og kristne var selvsagt forbudt, og i tilfælde af intim kontakt mellem en kristen og en jøde skulle det jødiske tilhørsforhold anses som en skærpene omstændighed. Et mandtal fra 1728 viser, at der da boede 282 jøder i København ud af en samlet befolkning på omkring 65400. Ellers kunne der bo et par jødiske familier i visse danske provinsbyer og betydelig flere i Fredericia, som netop var et fristed for såvel jøder som for medlemmer af ikke-lutherske kristne trossamfund. Den jødiske befolkning havde tilladelse til religionsdyrkelse, og dertil kom at jøderne havde indre selvstyre i uddannelsesmæssig og retslig henseende. Jøderne udgjorde således „et samfund i samfundet“.

Fra kirkens side var holdningen til jøder ikke velvillig, i den teologiske debat blev omvendelse af jøderne *en masse* og det mulige, ønskelige og måske uundgåelige deri diskuteret. Holdningen hos de kirkelige og de verdslige myndigheder var ej heller positiv. Således modsatte man sig, at jøderne fik tilladelse til at bygge en synagoge (gudstjenesterne måtte foregå i private hjem), der blev indført forbud mod, at jøderne måtte holde kristne tjenestefolk, et forbud, som dog medførte uforudsete problemer og til sidst blev ophævet. „Samfundsbevidste“ kristne indsendte forslag til myndighederne om beslaglæggelse af jødernes formuer for at finansiere et bankprojekt, der skulle få handelslivet i Danmark til at blomstre. Et andet forslag gik på

at indrette en jødisk ghetto i København, og i 1745 indkom et forslag om, at alle jøder skulle bære et synligt „jødemærke“. Vist blev ingen af disse forslag ført ud i livet, men de blev dog alle taget op til seriøs overvejelse af myndighederne.

Som nævnt rettede pietismens interesse for personlig omvendelse og engagement sig også imod jøderne. I 1728 blev alle Københavns jøder således „tvangsindlagt“ til prædikener i Vartov Kirke. Fra pietismens åndelige højborg i Halle i Tyskland udgik mange bestræbelser på at vinde jøderne for kristendommen, og Lausten skildrer bl.a. de to „uheldige helte“ Manitius' og Widmanns rejse gennem Danmark i 1734, hvor deres bestræbelser på at omvende jøder ikke rigtig bar frugt.

Men det forekom dog, at jøder ønskede at konvertere til kristendommen, og om dette emne handler bogens sidste og længste kapitel. Generelt stillede myndighederne sig positivt, når sådanne jøder henvendte sig, men det var dog alligevel noget, der var forbundet med store administrative og finansielle problemer. Når en jøde således forlod det jødiske trossamfund, gik hans hidtidige sociale netværk og omgangskreds tabt. Det var også forbundet med problemer, hvis en ægtefælle til en konvertit ikke ville gøre konversionen med. I den periode, hvor kristendomsundervisningen af konvertitten fandt sted, måtte han eller hun have økonomisk understøttelse. Enhver jøde, der ønskede at konvertere, fik tildelt en præst som vejleder, og midlerne til konvertittens underhold måtte hentes fra kassen ved den kirke, hvor præsten var ansat. Dette ledte til, at „bekvemmeligheds-konvertitter“ kunne forekomme. Kirkens mænd synes at have skarpt blik for sådanne, hvorimod den verdslige øvrighed i skikkelse af kongen og kongens råd (konseil'et) synes at have været villige til at give jøder, der fremsatte ønsker om konversion, mere end én chance. Yderligere var der det problem, at de fleste af jøderne var tysksprogede og slet ikke forstod dansk. Det betød, at hovedbyrden af vejledningen kom til at hvile på præsterne ved de tysksprogede lutherske menigheder i København, hvad disse selvsagt ikke var begejstrede for. Fra myndighedernes side ansås en omvendelse af en jøde for en propagandamæssig sejr, derfor var man villig til at ofre så megen støtte på jøder, der ønskede at konvertere.

Laustens bog er uhyre detaljemættet, og vi får oprullet et broget galleri af menneskeskæbner. Han ønsker tydeligvis at give et så præcist,

nuanceret, retvisende og detaljeret billede af „de faktiske forhold“ som overhovedet muligt, hvilket også er lykkedes. Resultaterne er han nået frem til på grundlag af såvel trykt materiale fra samtiden som utrykt materiale fra Archiv der Franckeschen Stiftungen i Halle, fra Det kongelige Biblioteks håndskriftafdeling, København, fra landsarkiverne, Rigsarkivet og fra Københavns Stadsarkiv.

I indledningen påpeger Lausten ønskværdigheden af en videreførelse af emnet frem til 1814, hvor jøderne i Danmark opnåede borgerlig ligestilling på en række områder. Det kan man kun være enig i og stærkt håbe på, at

Lausten selv vil påtage sig den opgave. Af nærværende bog fremgår det tydeligt, hvor udbredt antisemitisme (eller „jødeforagt“, som Lausten benævner det), der rådede. At der „blot“ 54 år efter at denne fremstilling kunne gives borgerlig frihed til jøderne viser, hvilket enormt intellektuelt, mentalitetsmæssigt og samfundsmæssigt skred, der må have fundet sted - i hvert fald inden for eliten. Hvis Lausten påtager sig at skrive en fortsættelse frem til 1814, må man håbe, at han her ikke bare vil gøre rede for, at og hvordan dette skred fandt sted, men tillige komme ind på årsagerne til det.

Michael Bregnsbo

Nordisk protestantisme og velfærdsstaten

Af hospitalspræst, ph.d., Jens Rasmussen, Odense

Tim Knudsen (red.), Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten, Aarhus Universitetsforlag 2000, 144 sider, 128,00 kr.

Hovedspørgsmålet i denne bog, udgivet af Center for Europæisk Kirkeret og Kirkekundskab, er, ”om den kirke, som fødtes i Skandinavien i og med reformationen, har haft betydning for den særlige udformning, velfærdsstaterne i Skandinavien har fået?” Spørgsmålet søges besvaret af en række nordiske historikere med professor i statskundskab, Tim Knudsen i spidsen.

Han lægger for med en artikel om ”Tilblivelsen af den universalistiske velfærdsstat”. Det første skridt mod en velfærdsstat blev taget i Danmark i 1891 på alderspensionsområdet. Tim Knudsen konstaterer, at den nære tilknytning mellem stat og kirke i Danmark siden reformationen, var en af de afgørende forudsætninger for debatten omkring de sociale spørgsmål i slutningen af 1800-tallet. Han finder, at den skandinaviske velfærdsmodel er karakteriseret ved universalistiske ordninger, det vil sige ordninger, der principielt er ens for alle borgere. Disse ordninger byggede i Skandinavien på kirkens sogneenhed. Det er herfra, at velfærden først blev administreret. ”Jeg har kastet historisk lys på min antagelse om, at kirkens historiske rolle er af basal betydning for udviklingen af befolkningsregistreringen, for læse- og skrivefærdighed, uddannelse, de lokale råds indflydelse, velfærd og sundhedsvæsen” (s. 59).

Knudsens udgangspunkt er, at staten brugte kirken til sit formål. Staten ønskede allerede i enevældens tid og i tiden før ensartede ordninger for borgerne (enevældens uniformitetsprincip). Heri indgik præsten som den lokale verdslige embedsmand, der administrerede skatteforhold, skole, forsorg, sundhed med videre. Det var dog statslige funktioner, som præsten udførte. Men hvorfor skulle præsten gøre alt det? Knudsen tager ikke stilling til, hvad disse opgaver har med hans kald at gøre.

Vi må hen til kirkehistoriker, lektor Per Ingemans artikel ”Kirke, stat og samfund i historisk perspektiv” for at få et svar. Han supplerer Knudsens magtpolitiske reformationsfortolkning ved især at inddrage den førreformatoriske tid. Således overtog fyrstemanden ikke blot kirkegodset m.v. ved reformationen, men staten overtog det kirkelige ”projekt”, hvor det afgørende var, at borgerne skulle være gode kristne, hvilket svarede til middelalderstatens kristne enheds-samfund. ”På mange områder repræsenterer reformationen ikke et brud med, men en kulmination på en middelalderlig udvikling. Det gælder netop, når vi taler om statens overtagelse af ansvaret for samfundsmæssige opgaver, der oprindeligt havde været kirkens domæne, som f.eks. fattigforsorg og skolevæsen” (s. 69-70). Her tænkes på et kristent samfund, ”der tager udgangspunkt i kristendommens idealer, et samfund, hvor menneskelivet på alle områder leves i overensstemmelse med kristne normer, og hvor de kristne grundholdninger er det officielle anerkendte

værdigrundlag". Dette samfund er ikke blevet realiseret i et konkret samfund, men bestræbelserne viser, at der har været "en stadig virkende kraft igennem historien" (s. 71-72). Først op i 1700-tallet begyndte staten for alvor at formulere sit eget "projekt", og selv dette "projekt" kan man ikke forstå uden at se det i sammenhæng med tiden bagud!

En klar påmindelse om dette, får man ved at læse historikeren Thyge Svenstrups spændende artikel "Den etiske socialisme. Biskop Martensens samfundssyn i 1870'erne". Martensen udgav i 1874 et lille skrift med titlen "Socialisme og Christendom", der i 1878 med nogle ændringer blev genudgivet som en del af denne biskops meget læste "Den sociale Ethik". Martensens værk er bemærkelsesværdigt ved, at han måske er den sidste danske teolog, som gennemgribende har sammentænkt det sociale spørgsmål og den kristne etik i en helhedsanskuelse. Under alle omstændigheder er Martensen et klart eksempel på, at statens velfærdsprojekt i det 19-20. århundrede ikke rigtig kan forstås uden de kristne rødder bagud. Svenstrup skriver: "Martensens samfundssyn og sociale engagement bunder i hans kristne menneskesyn. Han kræver national-

økonomien underordnet etikken, for så vidt det gælder nationaløkonomiens praktiske, politiske konsekvenser" (s.111).

Martensen vendte sig imod sin tids liberale dominans. Han – som var opdraget i den oplyste enevoldsstats ensartede regelsamfund – havde svært ved at acceptere den begyndende liberale industristats manglende krav om ensartede beskyttende ordninger for borgerne. Kort sagt: Martensen så statens opgave som værende at fremme almenvellet. Således måtte sygdom og fattigdom bekæmpes. Det var ligefrem nødvendigt for den menneskelige eksistens, at der var en vis velfærd og en vis fordeling af samfundets goder.

Af øvrige bidrag i denne bog kan nævnes historikeren Harald Gustafsson (Lund), der især har sat fokus på præsten på landet i 1700-tallet og 1800-tallet. Ligeledes kan nævnes kirkehistorikeren Berge Furre (Oslo), der i en artikel sammenstiller kristendomssyn og politisk stillingtagen i norske partier i slutningen af det 19. århundrede og begyndelsen af det 20. århundrede.

Jens Rasmussen

FBI og angsten for kommunismen

Af Kai Verner Nielsen, lektor ved Amtsgymnasiet i Roskilde

Regin Schmidt: Red Scare. FBI and the Origins of Anticommunism in the United States. Museum Tusulanums Forlag, København 2000, 394 s., 298 kr.

"We are potentially the most dangerous agency in the country"

Louis Freech, FBI's director 1997.

For mange historisk interesserede mennesker hører begrebet antikommunisme og den røde fare hjemme i den kolde krigs tidsalder. Ved nærmere eftertanke dukker, J. Edgar Hoover op. Han var FBI's legendariske og herostratisk berømte leder fra midten af 1920'erne til sin død i 1972. Han står som en af de største antikommunister i USA fra 1919, hvor han blev assistent for justitsministeren, A. Mitchell Palmer, og fra 1921, hvor han blev vicechef i FBI, hvis ledelse han fik overdraget i 1924.

Antikommunismen opstår i kølvandet på den russiske revolution i 1917 og slutningen af 1. verdenskrig og kulminerer i første omgang med den række af begivenheder i 1919 og 1920, - hvor der som bekendt også er social uro og mere eller mindre vellykkede revolutionsforsøg over det ganske Europa, - der i amerikansk historie kaldes "the red Scare": strejker, politisk vold, såsom bombeattentater, og raceuro.

FBI, der først fik dette navn i Roosevelt-æraen i 1935, blev grundlagt i 1908 under navnet BI (Bureau of Investigation) og underlagt justitsministeriet. Oprettelsen skal ses i sammenhæng med den progressive æra i USA, hvor den føderale stat begynder at spille en større rolle. Derfor øges kravene til effektivisering og rationalisering eller med Regin Schmidts ord "the shift from representative democracy to administrative leadership was the result of the search for efficiency in the political system". Bureauet

udvikler sig på kort tid til et professionaliseret bureaukrati, og dets medlemmer øges støt i perioden før, under og efter 1. verdenskrig.

I kølvandet på 1. verdenskrig opstod der naturligvis mange sociale problemer i USA. Arbejdsløsheden steg voldsomt, da de mange tusinder krigsveteraner skulle sluses ind på det civile arbejdsmarked, fagforeningerne blev mere aktive og stillede – med en inflation på 15% – berettigede krav om højere lønninger og bedre arbejdsvilkår, de sorte stillede krav om ligeret, blandt andet begrundet med, at de havde deltaget i krigen ligesom de hvide amerikanere, og der befandt sig mange indvandrere fra Øst- og Centraleuropa i landet. Det endte med førømtalte strejker og voldelige episoder over hele landet.

Den gængse opfattelse er, at frygten for den røde fare opstod som et udslag af folkeligt hysteri og nationalpatriotisme samt en reel frygt for, at socialister, kommunister eller anarkister truede den demokratiske amerikanske stat. Som en naturlig følge heraf måtte regeringen lade FBI slå hårdt ned på disse ”radikale” bevægelser ved såvel infiltration af partier og strejkebevægelser som ved massearrestationer og udvisning af indvandrere. Senere, da Hoover tog over, udviklede bureauet sig til en slags stat i staten og fik enorm opbakning i befolkningen under den anden ”rød fare” under den kolde krig. Dette billede er stort set ens blandt traditionister og revisionister, omend de sidste nok er mere fordømmende end de første.

Forskningslektor på Institut for Historie ved Københavns Universitet, Regin Schmidt, har med sin afhandling revideret dette billede ganske eftertrykkeligt. Som en stor kender af den klassiske litteratur om emnet og efter gennemlæsning af filer fra FBI's undersøgelser i 1908-1922, der blev tilgængelige i 1977, men stort set er blevet ignoreret af historikerne, når han frem til et noget andet billede: ”det var snarere FBI selv, der iscenesatte den røde fare og dermed spillede en aktiv, politisk rolle med såvel præsidentens som justitsministerens viden.” Bureauet nøjedes ikke med at administrere den officielle politik, men skabte den selv, eller som immigrationskommissæren, Frederic C. Howe udtrykte det: ”the administrative state dominated by officials and bureaucrats who have it in their power to shape politics, to control executive action, and to make the state a bureaucratic thing”. FBI førte altså et korstog mod de radikale grupper i samfundet med alle til rådighed stående midler.

Målgrupperne for korstoget var fagforeninger, sorte ligeretsforkæmpere, anarkistgrupper, de socialistiske og kommunistiske partier, strejkebevægelser, og de anvendte midler var udvisning af indvandrere, stramning af indvandrerloven, arrestationer, infiltration, ulovlig overvågning og telefonaflytning, antiradikale bøger og pamfletter samt avisartikler. Selv om ”den røde fare” fandt sted i 1919-1920, havde bureauet og justitsministeriet allerede forberedt målrettede aktioner i 1917-1918. Justitsminister Palmer fremstår som den store skurk og antikommunist.

Fra 1921 begynder mere besindige folk som vicearbejdsminister, Louis F. Post, og arbejdsminister, William B. Wilson, at tage modforholdsregler. Således begrænsede Post sager mod personer, der udelukkende var anklaget på grund af medlemskab af en fagforening eller et parti, og sørgede for, at indvandrere i udvisningssager også blev omfattet af almindelige rettigheder, hvilket langt fra havde været tilfældet. Wilson satte de uhørt høje kationer ned for udvisnings-truede indvandrere. Flere liberale sagførere bakkede de to ministre op, men trods klare ordrer om det modsatte fortsatte FBI deres hemmelige overvågning efter 1924, og bureauet fik en opblomstring under Roosevelt, der dels følte sig truet af kommunistiske og fascistiske aktivister, dels så sin New Deal politik truet af konservative kræfter i USA. Derfor var han interesseret i et samarbejde med FBI og Hoover, og bureauet blev nu knyttet direkte til præsidenten.

Efter læsning af Regin Schmidts bog kan man sidde med det indtryk, at det ikke kan passe - at hans eksempler passer lidt for godt til tesen, men da han hele vejen igennem har veldokumenterede eksempler og også prøver at afkræfte tesen, må det indrømmes, at FBI eller rettere BI ser ud til at have ført sin egen politik og sat sin egen mere eller mindre udtalte dagsorden i den for USA så vigtige periode i årene efter 1917. Personligt får jeg associationer til Pentagonrapporten og Watergate. Mon ikke der dukker artige sager op, når flere arkiver og filer gøres tilgængelige?

Bogen er velskrevet, systematisk opbygget, veldokumenteret, og litteraturlisten imponerende. Bogen bør vinde stor udbredelse også i USA, og selv om emnet naturligvis er noget specielt, er der så mange perspektiver til den bredere historie, at også ikke-specialister kan være med.

De loyale oprørere

Af Aage Trommer, dr.phil., lektor Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense.

Peter Birkelund: *De loyale oprørere*. Odense Universitetsforlag 2000. 476 s., ill. Kr. 350,- indb.

Peter Birkelund, der har en fortid på Frihedsmuseet og nu er arkivar og seniorforsker på Rigsarkivet, har skrevet om „de loyale oprørere“, og hvem de loyale oprørere er, fremgår af den alenlange undertitel „Den nationalt borgerlige modstandsbevægelses opståen og udvikling 1940-45. En undersøgelse af de illegale organisationer De frie Danske, Studenternes Efterretningstjeneste og Hjemmefronten“. Det er med andre ord tre af de centrale illegale blade på modstandsbevægelsens højrefløj, han har skrevet om.

Og det har han gjort godt og grundigt. Han har med stor flid kulegravet deres organisationshistorie og gjort os en god del klogere på det illegale København, for en Københavnerhistorie er det. Selv om Birkelund nævner provinsgrupper her og der, havde folkene bag disse tre blade helt åbenbart ikke den samme store ekspansionstrang, som vi finder dels i Dansk Samling, dels blandt kommunisterne og deres aflæggere i Frit Danmark. Hvilket godt kan undre.

Vi er nemlig blandt KU'ere og dermed fremme ved Birkelunds lidt kringlet udtrykke hovedtese: „Den nationalt-borgerlige modstand, der havde sine rødder i konservativt orienterede miljøer, kunde ikke finde støtte og opbakning i den officielle konservative politik, hvorfor det i vid udstrækning blev enkeltpersoner på et forholdsvis lavt politisk niveau, der kom til at præge den konservative modstand“. „Systemloyale“ kalder han dem. I modsætning til folkene i og omkring Dansk Samling - for slet ikke at tale om kommunisterne - er der her tale om folk, der ikke satte spørgsmålstegn ved „systemet“ forstået som det parlamentarisk-demokratiske system. Disse blade støttede de samarbejdende partier ved valget i marts 1943. De havde et mildt sagt anstrengt forhold til kommunisterne, og da Frihedsrådet blev dannet i september 1943, var ikke mindst „Hjemmefronten“ særdeles skeptisk. Det var bekymrende, at kun de to partier, DKP og Dansk Samling, var repræsenteret, for også Socialdemokratiet og De konservative burde være med.

Sit grundsynspunkt slår forfatteren fast i bogens sidste sætning: „De blev de „loyale oprørere““.

At der var tale om unge mennesker, giver sig selv. Halvdelen var under 25 år ved rekrutteringen, yderligere 15% i anden halvdel af 20'erne. Socialt var der tale om det pæne borgerskabs børn, mens arbejderklassen var stærkt underrepræsenteret. Den tog kommunisterne sig af. Og så er vi som nævnt i det konservative milieu. Hvad der må undre, er deres fåtallighed. „Hjemmefronten“ talte i januar 1944 et par hundrede mand, og de to andre var af samme størrelsesorden. De holdt sig til bladarbejdet bortset fra lidt knopskydning til rutearbejde over Øresund („Studenternes Efterretningstjeneste“) og sabotage („Hjemmefronten“) og søgte øjensynligt aldrig at nyttiggøre KU'erne i København illegalt, heller ikke, da dannelsen af militær- eller ventegrupper fra begyndelsen af 1944 blev sat i gang. Man skulde ellers forvente, at der her var et stort illegalt potentiale at tage af.

Birkelund har nedlagt et stort arbejde i at fremfinde kildematerialet til sin undersøgelse, men i én henseende har han store problemer, nemlig med Arne Sejr, der i sin egen selvfremsstilling, således i erindringsbogen „En kamp for frihed“ fra 1995, fremstår som noget nær Danmarks første modstandsmand. Birkelund mener at kunne fastslå, at de „10 bud for danskere“ ikke kan være skrevet „umiddelbart efter den tyske besættelse“, men nok i november 1940 (s. 58), hvortil er at bemærke, at de i den udgave, Birkelund aftrykker, lige så vel kan være af senere dato. Man savner således en bemærkning om mønt- og toldunionen, som verserede i andre flyveskrifter fra efteråret 1940. Den gengivne version er i øvrigt sprogligt velformuleret, og man kommer til at tænke på en bemærkning af medredaktøren Bech Christensen fra juli 1943, at „indhold og sprog i „det gamle „S.E.“ var af en sådan karakter, at man (uden at være flabet) godt kan påstå, at det var en lykke for vor fælles sag, at oplag og udbredelse var så ringe“ (s. 124). Hvem har mon så ført den velformulerede udgave i pennen?

Birkelund er udmærket klar over Arne Sejrs tendens til at tilbagedatere begivenhederne (s.

121) og kan gribe ham i talrige tilfælde af unøjagtigheder og fejldateringer. Alligevel har han vanskeligt ved at gribe om nælden, nær det gælder om at fastslå, hvor tidligt bladet „Studenternes Efterretningstjeneste“ mon kan være startet. Det ældst bevarede eksemplar er nr. 83 fra november 1942. Lad gå med et nr. 82, måske også med et nr. 81. Men et nr. 27 - for nu at udtrykke det på den måde - næppe. Man har højst sandsynligt begyndt nummereringen et vilkårligt sted for at fremkalde indtrykket af høj illegal ælde. Arne Sejrs iscenesættelse af sin illegale fortid kalder på den allerstørste forsigtighed.

Der er med nogle undtagelser ingen indholdsanalyse af bladene. Undtagelserne er afsnittene om rigsdagsvalget i marts 1943, folkestrejken i København medio 1944, den kommende befrielsesregering og retsopgøret. Det kan man godt beklage. Disse bemærkninger skal imidlertid ikke tilsløre, at Birkelund inden for sine rammer har lavet et fortræffeligt arbejde. Det er blevet en stor og rigt illustreret bog, et velkomment tilskud til besættelsesforskningen, der velfortjent har indbragt ham Ph.d.-titlen.

Aage Trommer

1066. Tidsskrift for Historie fylder 30 år

Begivenheden fejres med et jubilæumsseminar:

Nyere forskning i nordisk regional- historie i 1600-1700-tallet

Oplægsholdere:

Ph.d.-stipendiat, cand. mag. Peter Henningsen, Københavns Universitet
 Doktorand fil.mag. Jens Lerbom, Lunds Universitet
 Professor, dr. philos. Øystein Rian, Oslo Universitet
 Adjunkt, cand. phil. Søren Bitsch Christensen, Dansk Center for Byhistorie
 Docent, dr. phil. Karl-Erik Frandsen, Københavns Universitet

Det foregår d. 30. november 2001, kl. 09.45-16.00 på Københavns Universitet Amager i lokale 6.1.48.

I tråd med 1066's profil henvender seminaret sig både til faghistorikere og til andre historisk interesserede.

Vel mødt!

Homo Academicus III : Dialogens dialektik

Af Mia Münster-Swendsen, Ph.d-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet

“D er ingen lære der er så falsk, at den ikke indeholder et gran af sandhed”. Således indleder Peter Abelard (1079-1142) sin *“Dialog imellem en filosof, en jøde og en kristen”*. Udformet som en fiktiv samtale mellem tre debattører og med forfatteren som ordstyrer, afspejler teksten såvel en didaktisk metode, som den åndsform der blev så central for lærdomsmiljøerne i det middelalderlige Europa. Disputationen var gængs praksis i undervisningssituationen på de højere niveauer, den var normsættende og stilskabende for de tekster der cirkulerede i den skolastiske verden, og den dialektiske granskning af udsagn blev i høj grad selve den videnskabelige tænke måde. Viden (og sandhed) blev til og udvikledes i et dynamisk felt imellem pro og contra.

Forestillingen om, at sandheden skulle findes ved at lade modsatrettede meninger mødes, hvilede på en grundlæggende tro på, at rationaliteten ville sejre, og i forbindelse med teologiske debatter, at den katolske kristendom var den mest rationelt funderede blandt de store religioner. Denne selvsikkerhed gjorde det muligt at imødegå “de andre” med andre midler end korstog og flammepredikener. Man måtte sætte sig ind i modstanderens tankegang, og det var ud fra en sådan betragtning, at Peter Venerabilis, abbed af Cluny, i 1140’erne bad islamiske lærde om hjælp til at oversætte Koranen til latin.

“Ved at tvivle kommer vi til at udspørge, og ved at stille spørgsmål finder vi sandheden!”. Peter Abelards berømte dictum i prologen til *“Sic et non”* (“Ja og nej”) udtrykker den optimisme, der prægede tidens skolastiske miljø: Sandheden kunne udfindes og indre selvmodsigelser opløses ved dialektisk ræsonnement. Der bestod dog en ikke uvæsentlig risiko ved at præsentere velformulerede argumenter, der såede tvivl om den kristne lære,

uanset om disse indvendinger netop havde til formål at skabe baggrund for denne læres bekræftelse. Taget ud af deres overordnede kontekst kunne de misbruges, og hvad nu hvis man ikke kunne frembringe det afgørende bevis på, at man besad det største mål af sandheden? Hvad hvis man selv blev gendrevet af den, man havde sat sig for at gendrive? Abelards dialog var et skrivebordsprodukt, og han kunne derfor opretholde absolut autoritet og styre slagets gang. Alligevel er der ingen klar vinder. Den ellers så egenrådige magister afholdt sig tilsyneladende fra at fælde den endelige dom. Ligeså uklart var udfaldet af den offentlige disputation som Odo, magister ved skolen i Tournai, havde med en jøde ved konciliet i Poitiers den 18. november år 1100. Odo så sig nødsaget til at nedfælde diskussionen på skrift for dermed at give anvisninger på, hvordan vanskelige teologiske spørgsmål kunne behandles i debatter med anderledes troende. Men hvis formålet var at omvende jøden, så mislykkedes det. Da Odo til slut spørger ham, hvorfor han ikke kan indse rigtigheden i de kristne argumenter, svarer jøden: “Jeg tør ikke overlade vor traditions sandhed til dine ord”. Med denne sætning afsluttes debatten.

Tekster som disse mister deres fulde signifikans, hvis vi udelukkende ser dem som teologiske kampskrifter, hvis formål var at opnå omvendelser ad fredeligere vej. De er tillige afprøvninger af kristendommens egen, indre logik, sat op imod dens nærmest beslægtede konkurrenters ditto. Denne praksis havde naturligvis sine kritikere iblandt mere “konservative” kirkefolk, men ikke desto mindre betød den at kristne doktriner og skriftfortolkninger vedblev at være til debat – at også troens fundament var noget, hvorom man kunne disputere.

Mia Münster-Swendsen